

વિકાસ શર્મા

વિકાસ શર્મા ઉદ્યોગ સાથે સંકળાયેલા છે. તેઓ અવારનવાર પોતાના અનુભવો વર્ણવતા હોય છે. આ અનુભવ અંગ્રેજી સામયિકમાંથી માં આવ્યો છે.

અહીં વર્ણવાયેલી ઘટના આંખ ઊઘાડે તેવી છે. પૈસા આપીને વસ્તુ ખરીદી હોય તો પણ એને બગાડવાનો અધિકાર કોઈનેય નથી, કે સામગ્રી આખા સમાજની છે. દરેક વસ્તુનો સાર્થક ઉપયોગ થવો જોઈએ એ સૃષ્ટિસંતુલન માટે પણ જરૂરી છે. વળી, પોતાને ઊંચાં ને અન્ય દેશના લોકોને માટે પૂર્વગ્રહો ધરાવવા એ કેટલું ભ્રામક હોય છે એ પણ આ પ્રસંગ સમજાવે છે.

જર્મની ઉદ્યોગ-ધંધાની દૃષ્ટિએ ઘણો આગળ વધેલો દેશ છે. ટેકનોલોજીની દૃષ્ટિએ પણ આગળ છે. નાનાં નાનાં રોમાંચે ઉચ્ચ ટેકનોલોજીવાળી ચીજવસ્તુ બનાવાય છે. આથી આપણને એમ થાય કે આવા દેશના લોકો ઘણું મોજશોખવાળું વૈભવવિલાસી જીવન જીવતા હશે. કમ સે કમ મારા મનમાં તો એવી જ છાપ હતી, પરંતુ હમણાં મારે જર્મની જવાનું અને મેં નજરોનજર જે જોયું તેમ જ કેટલાક જાત-અનુભવો થયા ત્યારે મને થયું કે આપણા લોકોની આવી છાપ કેટલી ખોટી છે !

હું હેમ્બર્ગ પહોંચ્યો, ત્યારે હેમ્બર્ગમાં કામ કરતા મારા મિત્રોએ મારા માટે એક પાર્ટી ત્યાંના એક રેસ્ટોરાંમાં ગોઠવી હતી. અમે રેસ્ટોરાંમાં પ્રવેશ્યા ત્યારે મેં જોયું કે ત્યાં ઘણાં બધાં ટેબલો ખાલી હતાં. એક ટેબલ ઉપર એક યુવાન દંપતી પોતાનું ભોજન લઈ રહ્યું હતું. ટેબલ ઉપર માત્ર બે જ ડિશ હતી. મને થોડું આશ્ચર્ય થયું. આવું સાદું ખાણું ! છોકરો કંજૂસ લાગે છે. આપણે ત્યાં તો જુવાનડો છોકરીને લઈ રેસ્ટોરાંમાં જાય, તો જાતજાતની વાનગીઓથી તેને આંજી નાખે !

બીજા એક ટેબલ ઉપર કેટલીક વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ હતી. વેઈટર આવે અને એમની દરેકની ડિશમાં પોતાના વાસણમાંથી ખાવાનું પીરસી જાય. દરેક જણ બધું જ ખાઈ જાય, ડિશમાં એક દાણોય છાંડે નહિ.

જો કે અમે એમના તરફ ઝાઝું ધ્યાન આપ્યું નહિ, કેમકે અમે અમારા ખાવામાં પડ્યા હતા. અમને સારી એવી ભૂખ લાગેલી એટલે મારા સ્થાનિક મિત્રોએ ઘણું બધું ખાવાનું મંગાવેલું.

રેસ્ટોરાંમાં ગિરદી નહિ હોવાથી ખાણું ઝટ આવ્યું અને અમારે બીજાં પણ કામો હોવાથી અમે ખાણું જલદી પતાવ્યું. ખાઈને અમે ઊઠ્યા ત્યારે લગભગ નહિ-નહિ તોયે અમે મંગાવેલ ભોજનમાંથી ત્રીજાભાગનું ભોજન અમારી ડિશોમાં છંડાયેલું હતું.

અમે હજી રેસ્ટોરાંમાંથી બહાર નીકળી રહ્યા હતા, તેવામાં કોઈકે અમને બોલાવ્યા. અમે જોયું તો પેલી વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ અમારા વિશે રેસ્ટોરાંના માલિક સાથે કાંઈક વાત કરી રહી હતી. જ્યારે એમણે અમારી સાથે અંગ્રેજીમાં વાત કરવા માંડી, ત્યારે અમને સમજાયું કે અમે આટલો બધો ખોરાક અમારી ડિશમાં છોડીને ઊભા થઈ ગયેલા, તે એમને ગમ્યું નહોતું.

અમને થયું કે તેઓ નાહકના ખણખોદિયા છે. એટલે અમે એમને કહી દીધું : “અમે જે મંગાવેલું તેના પૂરેપૂરા પૈસા અમે ચૂકવી દીધા છે. અમે કેટલું ખાધું અને કેટલું છાંડ્યું તેની તમારે શી નિસ્બત ?”

પેલી વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ તો ગુસ્સે થઈ ગઈ. તેમાંની એક જણીએ પોતાનો ફોન કાઢ્યો અને કોઈકની સાથે વાત કરી. થોડીવારમાં તો સોશિયલ સિક્યોરિટીનો યુનિફોર્મ પહેરેલો એક જણ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. જે બધું બન્યું તે જાણીને તેણે તો અમને 50 યુરોનો દંડ કર્યો.

અમે શાંત રહ્યા. સ્થાનિક મિત્રોએ 50 યુરોનો દંડ ચૂકવી દઈને તેની પાસે ફરી-ફરી પોતાની દિલગીરી વ્યક્ત કરી.

પેલા ઓફિસરે કડક અવાજમાં મક્કમતાથી અમને કહ્યું : “તમને જોઈતું હોય તેટલું જ, તમે ખાઈ શકતા હો તેટલું જ મંગાવો. પૈસા તમારા છે, પણ બધી સાધન-સામગ્રી તો સમાજની છે. દુનિયામાં હજી એવા ઘણા લોકો છે જે આ બધી સાધન-સામગ્રીના તીવ્ર અભાવથી પીડાય છે. માટે આ સાધન-સામગ્રીનો જરીકેય બગાડ કરવાનો તમને કોઈ હક્ક નથી.”

અમે છોભીલા પડી ગયા. અમને એમની વાત તદ્દન સાચી લાગી. આવા ધનવાન દેશના લોકોનું આવું માનસ જોઈ અમને અમારી જાત ઉપર શરમ ઊપજી. ખરેખર, આપણે આવી બાબતનો ગંભીરતાથી વિચાર કરવો જોઈએ. આપણે તો ધનવાન નહિ એવા દેશના નાગરિકો છીએ. આપણે તો આવી રીતના અભાવથી પીડાતા લોકોને નજરોનજર જોઈએ છીએ. છતાં આપણી આંખ ઊઘડતી નથી ! ખોરાકની ચીજ-વસ્તુઓનો પણ આપણે કેટલો બેફામ બગાડ કરીએ છીએ !

આ ઘટનાએ અમને બરાબર પાઠ ભણાવ્યો, અમને અમારી ખોટી આદતો સુધારવાનો બોધપાઠ આપ્યો.

અમને દંડ ભર્યાની જે ટિકિટ મળેલી, તેની ફોટોસ્ટેટ નકલ કરીને અમે દરેકે એક યાદગીરીરૂપે અમારી પાસે લઈ લીધી. અમે તે અમારા ઓરડાની દીવાલ ઉપર ચોંટાડીને રાખી છે - અમને કાયમ ઢંઢોળવા કે કોઈએ ક્યારેય કશાનોયે બગાડ કરવો નહિ.

(‘ભૂમિપુત્ર’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી શબ્દ/શબ્દાર્થ

છાપ એક વસ્તુ બીજી વસ્તુ ઉપર દબાવતાં ઊઠતી પ્રતિકૃતિ (અહીં) બીજાના મન પરની અસર; નિસ્ખત નાતો; ગિરદી લોકોની ભીડ; ખણખોદિયું ખણખોદ કરનારું, દોષ શોધનારું; યુરો યુરોપના દેશોના સમૂહ અપનાવેલ ચલણ; દંડ સજા, શિક્ષા; ખાણું ભોજન, જમણ; ઝટ જલદી; જરીક થોડુંક; ઢંઢોળવું હલબલાવી સભાન બનાવવા, ગરી જગાડવું.

તળપદા શબ્દો

ખાણું ભોજન; ઝટ જલદી; છંડાયેલું (અહીં) બાકી છોડેલું; જણ માણસ, વ્યક્તિ

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

શાંતિ × અશાંતિ; કંજૂસ × ઉડાઉ; ધનવાન × ગરીબ; ધ્યાન × બેધ્યાન

રૂઢિ પ્રયોગ

આંજી નાખવું છક કરી નાંખવું, પ્રભાવિત કરવું; છોભીલા પડવું શરમ અનુભવવી; આંખ ન ઊઘડવી સભાન/જાગૃત ન થવું; પાઠ ભણાવવો ખો ભુલાવવી, બોધપાઠ આપવો

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નો સાથે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો.

(1) હોટેલમાં યુવાન દંપતી ભોજન કેટલું મંગાવતા હતા ?

(a) જથ્થાબંધ (b) વધારે પડતું (c) જરૂર પૂરતું (d) વારંવાર મંગાવતું હતું

(2) ભારતીયોએ ખોરાક છાંડવા માટે શરમ કેમ ન અનુભવી ?

(a) તેઓ ભારતીય હતા (c) બધા પુરુષો હતા
(b) તેઓ વિદેશી હતા (d) ખોરાકના પૈસા ચૂકવ્યા હતા

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) વિદેશીઓ માટે લેખકને શો ખ્યાલ હતો ?

(2) વૃદ્ધ સ્ત્રીઓની ડિશમાં વેઈટર કેટલું પીરસતો હતો ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

- (1) વૃદ્ધ સ્ત્રીઓએ ખોરાક છાંડનાર માટે શું કર્યું ?
- (2) સિક્યોરિટી ઓફિસરે શું સમજાવ્યું ?

4. નીચેના પ્રશ્નનો સવિસ્તર ઉત્તર લખો.

- (1) ભૂલ કરનારાએ દંડની ટિકિટની ફોટોસ્ટેટ નકલ કરી ઘરની દીવાલ પર કેમ રાખી ?

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- જાહેર કાર્યક્રમો કે કૌટુંબિક પ્રસંગોમાં થતા ભોજનના બગાડ અંગે અવલોકન કરી શાળાની પ્રાર્થનામાં તેની રજૂઆત કરો.
- દુનિયામાં અને ભારતમાં કેટલા લોકોને પેટપૂરતું ખાવા મળતું નથી તેના આંકડા ગુગલ પરથી મેળવીને વર્ગખંડના અને શાળાના નોટિસબોર્ડમાં મૂકો.
- ભોજનનો બગાડ ન કરવાનું વ્રત લેવા માટે તમારા મિત્રોમાં પ્રચાર કરો.
- કુપોષણથી પીડાતાં, અર્ધભૂખ્યાં બાળકોના ફોટા મેળવી તમારા ઘરમાં ધ્યાન ખેંચાય તેમ અથવા ઘરમાં ફીઝ હોય તો તેના પર ચોંટાડો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- અમે જે મંગાવેલું તેના પૂરેપૂરા પૈસા અમે ચૂકવી દીધા છે. અમે કેટલું ખાધું અને કેટલું છાંડ્યું તેની તમારે શી નિસ્ખત !
- વ્યક્તિની માનસિકતા (બેજવાબદારી, ઉદ્વેગ, પૈસાનો અહંકાર, ખોટી પણ દલીલ કરવી વગેરે) પ્રગટ કરવામાં કેટલાંક વાક્યો ખૂબ ચોટડુક હોય છે. ‘તમારે શી નિસ્ખત’ એ આવો પ્રયોગ છે તે ધ્યાનમાં લો.
- લેખકે નાની છતાં પાયાની બાબત સમજાવવા માટે ઉપયોગમાં લીધેલાં વિશેષણ-વિશેષ્યોને જુઓ. વર્ણનમાં વિશેષણો કેવો અસરકારક ભાગ ભજવે છે તે સમજો :
નાનાં-નગર, યુવાન-દંપતી, કડક-અવાજ, ધનવાન-દેશ, ઉચ્ચ-ટેકનોલોજી, સાદું-ખાણું, તીવ્ર-અભાવ, બેફામ-બગાડ, વૈભવવિલાસી-જીવન, જાતભાતની-વાનગી, સાચી-વાત, ખોટી-આદત
- પ્રસંગની અસરકારકતા સાબિત કરવામાં રૂઢિપ્રયોગો ભાષામાં કેવા વણાઈ ગયા છે તે સમજો : પાઠ ભણાવવો, આંખ ઊઘડવી, આંજ નાખવું, બોધપાઠ આપવો, કાયમ ઢંઢોળવું.

શિક્ષકની ભૂમિકા

- ભારતીય પરંપરા મુજબ અનાજને પણ દેવ તરીકે પૂજવામાં આવે છે. અન્નદેવ જઠરાગ્નિને તૃપ્ત કરી જીવનચાલક બળ પૂરું પાડે છે. છતાં વાર-તહેવાર, લગ્નપ્રસંગ કે મેળાવડામાં થતા સમૂહભોજનમાં કે હોટેલોમાં અન્નનો ખૂબ બગાડ થાય છે. હોટેલમાં પૈસા આપ્યા છે તેથી મને બગાડ કરવાનો અધિકાર છે એવી ખોટી સમજ પર ચાબખો મારતો પ્રસંગ આ કૃતિમાં ઉદાહરણ દ્વારા રજૂ થયો છે તેની વિદ્યાર્થીઓ સાથે વિગતે ચર્ચા કરવી.
- પૈસા તમારા છે પણ ભોજન બનાવવામાં જે સામગ્રી વપરાઈ છે તે તો સમાજની છે. તેની ઉપર સમાજનો પણ અધિકાર છે, માટે તેનો બગાડ ન થઈ શકે. કૃતિનો આ મુખ્ય ધ્વનિ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ પ્રગટ કરવો.
- વધેલું અન્ન અન્ય માણસોના ઉપયોગનું છે તેવી સમજણ પણ વિદ્યાર્થીઓને આપવી.

વ્યાકરણ

એકમ 2

સંધિ, સમાસ

સંધિ

મિત્રો, તમે સંધિથી સુપેરે પરિચિત છો. ગયા વર્ષે જોયું કે જ્યારે બે શબ્દ પાસે આવે ત્યારે પહેલા શબ્દના છેલ્લા અક્ષર અને બીજા શબ્દના પ્રથમ અક્ષરમાં ઉચ્ચારણ સંદર્ભે પરિવર્તન આવે - તે સંધિ. એટલે કે સંધિ એ ‘બોલવા’નો વિષય છે.

આપણે પુનરાવર્તન કરીએ ? ગયા વર્ષે જોયેલા સંધિના નિયમો યાદ હશે. તમે સ્વરસંધિ, વિસર્ગ સંધિ અને વ્યંજન સંધિ જોઈ હતી. તો કેટલાક સ્વાધ્યાય કરીને સંધિ વિશે પુનરાવર્તન કરીએ ?

નીચેનાં વાક્યો વાંચો, આ વાક્યોમાં સંધિ છે. તમે ઓળખી શકશો ?

1. પીળાં પીતાંબર જરકસી જામા, પીળો તે પટકો બિરાજે છે.
2. પ્રાકૃતજનોને આ શરણાઈની સુરાવલિ સમજાય કે ન સમજાય, પણ મંત્રમુગ્ધ બનીને ડોલી ઊઠે.
3. વળી પાછી પતિના પ્રેમોપચારે રીઝી જતી.
4. સાવ શુષ્ક વાતાવરણમાં પણ સાસરિયે સોંઢતી પતિમિલનોત્સુક પરિણીતાનું કલ્પનાચિત્ર શ્રોતાઓની આંખ સામે તરી રહ્યું.
5. જેઠીમાએ મોટી રેશમી ઓઢણી પર આ અરજી મોટા અક્ષરોમાં સાંગોપાંગ છાપીને તૈયાર કરી.

ખ્યાલ આવ્યો ? ઉપરનાં વાક્યોમાં તમને કયા સંધિશબ્દો મળ્યા ?

ચાલો, સાથે જોઈએ. 1. પીતાંબર, 2. સુરાવલિ, 3. પ્રેમોપચાર, 4. પતિમિલનોત્સુક, 5. સાંગોપાંગ આ સંધિને છૂટી પાડી શકશો ? તમે પ્રયત્ન કરો. પછી ઉત્તર આપણે સાથે જોઈએ.

1. પીતાંબર — પીત + અંબર
2. સુરાવલિ — સૂર + આવલિ
3. પ્રેમોપચાર — પ્રેમ + ઉપચાર
4. પતિમિલનોત્સુક — પતિ + મિલન + ઉત્સુક
5. સાંગોપાંગ — સ + અંગ + ઉપ + અંગ

દઢીકરણ માટે વિશેષ સ્વાધ્યાય કરીએ ? ચાલો, નીચે તમારા અભ્યાસક્રમમાંથી કેટલાં વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાં સંધિ છે. તે ઓળખો અને તેનો વિગ્રહ કરો.

1. આકાશમાં પૂર્ણેન્દ્ર પ્રકાશ્યો હોય.
2. સૌ એકમેકની સામે ચિંતાતુર નયને જુએ છે.
3. જેઠીબાઈની કુનેહનો કિસ્સો ભારતના ઇતિહાસમાં સુવર્ણાક્ષરે અંકિત રહેશે.
4. આ બંને અધિકારીઓએ ઘણી સહાનુભૂતિથી જેઠીબાઈને મુલાકાત આપી.
5. આ વખતે જેઠીમા એક વીરાંગના બની ગઈ.

ધ્યાન રાખીને પ્રયત્ન કરજો. સાથે ઉત્તર જોઈએ :

1. પૂર્ણેન્દ્ર, 2. ચિંતાતુર, 3. સુવર્ણાક્ષર, 4. સહાનુભૂતિ, 5. વીરાંગના

સંધિશબ્દ	વિગ્રહ
પૂર્ણેન્દુ	પૂર્ણ + ઇન્દુ
ચિંતાતુર	ચિંતા + આતુર
સુવર્ણાક્ષર	સુવર્ણ + અક્ષર
સહાનુભૂતિ	સહ + અનુભૂતિ
વીરાંગના	વીર + અંગના

અહીં આપેલા સંધિવિગ્રહ સાથે જવાબ મેળવી જુઓ. જવાબ મળે છે ? ચાલો, તો બીજી રીતે સંધિનો અભ્યાસ કરીએ. નીચે વિગ્રહ આપ્યો છે. તમારે સંધિ કરવાની છે. આ તો સરળ છે ને !

1. સત્ + નારી
2. વાક્ + બાણ
3. દિક્ + અન્ત
4. નિઃ + વિવાદ
5. શાળા + ઉપયોગી

ચાલો આ શબ્દોની સંધિ કરીએ :

1. સત્ + નારી — સન્નારી
2. વાક્ + બાણ — વાગબાણ
3. દિક્ + અન્ત — દિગંત
4. નિઃ + વિવાદ — નિર્વિવાદ
5. શાળા + ઉપયોગી — શાળોપયોગી

સંધિ જોડી શક્યા હતા ને !

ચાલો, એક રમત રમીએ. તમને સંધિનું જૂથ આપવામાં આવે. તેમાંથી વિગ્રહ સંદર્ભે કયા વિકલ્પની ખોટી સંધિ થઈ છે તે તમારે જણાવવાનું.

1. (ક) યથા + ઇષ્ટ — યથેષ્ટ	(ખ) તથા + એવ — તથોવ
(ગ) ઉમા + ઇશ — ઉમેશ	(ઘ) રાજ + ઇશ્વર — રાજેશ્વર
2. (ક) મનુ + અંતર — મન્વંતર	(ખ) સુ + અલ્પ — સ્વલ્પ
(ગ) અનુ + એષણ — અનેષણ	(ઘ) વન + ઔષધિ — વનૌષધિ
3. (ક) નિઃ + મળ — નિર્મળ	(ખ) પરિ + આવરણ — પરાવરણ
(ગ) પરમ + ઇશ્વર — પરમેશ્વર	(ઘ) દુઃ + ગમ — દુર્ગમ
4. (ક) વિદ્યા + ઉપાસના — વિદ્યોપાસના	(ખ) સપ્ત + ઋષિ — સપ્તર્ષિ
(ગ) ગંગા + ઉદક — ગંગોદક	(ઘ) જર્ણ + ઉદ્ધાર — જર્ણુદ્ધાર

5. (ક) વિ + અગ્ર - વિગ્ર

(ખ) હૃદય + ઐક્ય - હૃદયૈક્ય

(ગ) સદા + એવ - સદૈવ

(ઘ) વિશ્વ + એકતા - વિશ્વૈકતા

જો જો, બધા વિગ્રહ અને સંધિ ધ્યાનથી વાંચવા પડશે. તો જ કઈ સંધિ ખોટી છે, તે ખબર પડશે. સાથે ઉત્તર જોવા છે ? ચાલો, તો સાથે ઉત્તર જોઈએ. પણ પછી તમારે સાચી સંધિ શું હોઈ શકે જણાવવાનું.

1. (ખ) તથા + એવ - તથોવ

સાચો ઉત્તર : _____

2. (ગ) અનુ + એષણા - અનએષણા

સાચો ઉત્તર : _____

3. (ખ) પરિ + આવરણ - પરાવરણ

સાચો ઉત્તર : _____

4. (ઘ) જીર્ણ + ઉદ્ધાર - જીર્ણદ્ધાર

સાચો ઉત્તર : _____

5. (ખ) વિ + અગ્ર - વિગ્ર

સાચો ઉત્તર : _____

સંધિના ઉત્તર જણાવી શકો : 1. તથૈવ, 2. અન્વેષણા 3. પર્યાવરણ, 4. જીર્ણોદ્ધાર, 5. વ્યગ્ર. ઉત્તર સ્પષ્ટ છે ને !

ચાલો, તો કેટલીક સંધિ જોઈએ. તમે ધ્યાનપૂર્વક વાંચીને વિગ્રહ સમજો. તેના દ્વારા તમારી ભાષાસજ્જતા કેળવો.

કૃષ્ણાર્જુન	કૃષ્ણ + અર્જુન	ગુણાધીશ	ગુણ + અધીશ	ન્યાયાધીશ	ન્યાય + અધીશ
દેશાભિમાન	દેશ + અભિમાન	રામાયણ	રામ + અયન	રામાવતાર	રામ + અવતાર
લક્ષાધિપતિ	લક્ષ + અધિપતિ	શિલ્પાનુકૂળ	શિલ્પ + અનુકૂળ	શ્વેતાંબર	શ્વેત + અંબર
સ્વાર્થ	સ્વ + અર્થ	ઉપાહાર	ઉપ + આહાર	કાર્યાલય	કાર્ય + આલય
ગજાનન	ગજ + આનન	ગોળાકાર	ગોળ + આકાર	જીવાત્મા	જીવ + આત્મા
દુગ્ધાલય	દુગ્ધ + આલય	દેવાલય	દેવ + આલય	નાસ્તિક	ન + આસ્તિક
નિત્યાનંદ	નિત્ય + આનંદ	પરમાત્મા	પરમ + આત્મા	પ્રારંભ	પ્ર + આરંભ
પ્રેતાત્મા	પ્રેત + આત્મા	પ્રેમાનંદ	પ્રેમ + આનંદ	માંસાહાર	માંસ + આહાર
રસાત્મા	રસ + આત્મા	વાતાવરણ	વાત + આવરણ	વિરહાકુળ	વિરહ + આકુળ
સિંહાસન	સિંહ + આસન	સ્વાધીન	સ્વ + આધીન	હતાશા	હત + આશા
હર્ષાવેશ	હર્ષ + આવેશ	પુસ્તકાલય	પુસ્તક + આલય	પૂર્વાપર	પૂર્વ + અપર
શાળોપયોગી	શાળા + ઉપયોગી	અથેતિ	અથ + ઇતિ	નેતિ	ન + ઇતિ
રમેશ	રમા + ઇશ	યોગેશ	યોગ + ઇશ	સુરેન્દ્ર	સુર + ઇન્દ્ર
મદોન્મત્ત	મદ + ઉન્મત્ત	પુત્રૈષણા	પુત્ર + એષણા	દેવાલય	દેવ + આલય
દિગંબર	દિક્ + અંબર	સંરક્ષણ	સમ્ + રક્ષણ	આજ્ઞાધીન	આજ્ઞા + અધીન
ભાષાંતર	ભાષા + અંતર	વિદ્યાર્થી	વિદ્યા + અર્થી	ચિંતાગ્નિ	ચિંતા + અગ્નિ
બ્રહ્માનંદ	બ્રહ્મા + આનંદ	વાર્તાલાપ	વાર્તા + આલાપ	વિદ્યાલય	વિદ્યા + આલય

યથેષ્ટ	યથા + ઈષ્ટ	અગ્ન્યાસ્ત્ર	અગ્નિ + અસ્ત્ર	અત્યંત	અતિ + અંત
પર્યટન	પરિ + અટન	વ્યતિરેક	વિ + અતિરેક	પરીક્ષા	પરિ + ઇક્ષા
ગિરીશ	ગિરિ + ઇશ	પૃથ્વી	પૃથુ + ઇ	સિંધૂર્મિ	સિંધુ + ઊર્મિ
સૂક્તિ	સુ + ઉક્તિ	અન્વેષણ	અનુ + એષણ	માત્રર્થે	માતૃ + અર્થે
માત્રર્પણ	માતૃ + અર્પણ	પિત્રાદેશ	પિતૃ + આદેશ		
સદ્ભાવના	સત્ + ભાવના	જગદીશ	જગત + ઇશ	તદ્દુપ	તત્ + રૂપ
ભગવદ્ભક્તિ	ભગવત્ + ભક્તિ	સદ્ધર્મ	સત્ + ધર્મ	વિદ્યુલ્લેખા	વિદ્યુત + લેખા
ચિન્મય	ચિત્ + મય	જગન્નાથ	જગત્ + નાથ	તલ્લીન	તત્ + લીન
તન્મય	તત્ + મય	સન્મતિ	સત્ + મતિ	વાડમય	વાક્ + મય
ઉચ્ચારણ	ઉત્ + ચારણ	સજ્જન	સત્ + જન	ઉચ્છુંખલ	ઉત્ + શુંખલ
ઉચ્છવાસ	ઉત્ + શ્વાસ	ઉદ્ધાર	ઉત્ + હાર		
સંચય	સમ્ + ચય	સંકલ્પ	સમ્ + કલ્પ	સંબંધ	સમ્ + બંધ
સંપૂર્ણ	સમ + પૂર્ણ	સમંતિ	સમ્ + મતિ		
દુશ્ચક્ર	દુઃ + ચક્ર	દુર્ગંધ	દુઃ + ગંધ	દુર્જન	દુઃ + જન
ધનુર્ધર	ધનુઃ + ધર	ધનુર્વિદ્યા	ધનુઃ + વિદ્યા	નિઃ + દય	નિર્દય
દુરાચાર	દુઃ + આચાર	નિરાકાર	નિઃ + આકાર	દુઃ + આગ્રહ	દુરાગ્રહ
પુનશ્ચ	પુનઃ + ચ	મનશ્ચક્ષુ	મનઃ + ચક્ષુ	નિઃ + ચિંત	નિશ્ચિંત
ચતુષ્કોણ	ચતુઃ + કોણ	ચતુષ્પાદ	ચતુઃ + પાદ	દુષ્કાળ	દુઃ + કાળ
દુષ્પ્રયોજન	દુઃ + પ્રયોજન	નિષ્કપટ	નિઃ + કપટ	ધનુષ્ટંકાર	ધનુઃ + ટંકાર
નિશ્ચલ	નિઃ + ચલ	નિઃશબ્દ	નિઃ + શબ્દ	પુનરુદ્ધાર	પુનઃ + ઉદ્ધાર
અંતસ્તત્ત્વ	અંતઃ + તત્ત્વ	નિસ્તેજ	નિઃ + તેજ	અધોગતિ	અધઃ + ગતિ
નીરવ	નિઃ + રવ	નીરસ	નિઃ + રસ	નીરોગી	નિઃ + રોગી
મનોહર	મનઃ + હર	શિરોમણી	શિરઃ + મણિ	સરોજ	સરઃ + જ
નાવિક	નૌ + ઇક	પવન	પો + અન	પાવક	પો + અક
પ્રતિષ્ઠા	પ્રતિઃ + સ્થા	પ્રાણાગ્નિ	પ્રાણઃ + અગ્નિ	સમૃદ્ધિ	સમ્ + ઋદ્ધિ

આ સંધિ તો વાંચો જ. પણ સાથોસાથ પાઠના આરંભે કેટલાંક વાક્યોમાં આપ્યા છે તેમ તમારા પાઠ્યપુસ્તકમાંથી પણ સંધિશબ્દ શોધવા અને તેના વિગ્રહ કરવો તે સંધિના દૃઢીકરણ માટેનો સચોટ ઉપાય છે.

સમાસ

દ્વન્દ્વ સમાસ :

તમે ગયા વર્ષે દ્વન્દ્વ, તત્પુરુષ આદિ સમાસનો અભ્યાસ કર્યો છે. તમને યાદ હશે કે જ્યારે સમાન વ્યાકરણી મોભો ધરાવતાં બે પદ જોડાય અને તેનો ‘અને’, ‘કે’, ‘અથવા’થી વિગ્રહ થાય ત્યારે તેને ‘દ્વન્દ્વ’ સમાસ કહે છે. નીચે આપેલાં વાક્યમાં દ્વન્દ્વ સમાસ છે. તેને ઓળખીને જુદા તારવો.

1. ગામને જાણે લાંબોટૂંકો ઇતિહાસ પણ નથી. _____
2. દીનદુઃખિયાનાં આંસુ લોતાં અંતર કદી ન ધરાજો ! _____
3. જે બાળક નિરાધાર હોય તેનાં માલમિલકત જપ્ત કરી લેવાં. _____
4. કાનજીના સગાંસંબંધીમાં જુઓ તો એકનો એક પુત્ર પમો. _____
5. આ કાળાકાયદાના સંકંજામાંથી છૂટવા શું કરવું તેના વિચારો જેઠીમાના અંતરમાં રાતદિવસ ઘોળાતા હતા. _____

દ્વન્દ્વ સમાસનો તો તરત ખ્યાલ આવી ગયો હશે. સમાસ જોઈએ : 1. લાંબોટૂંકો - લાંબો કે ટૂંકો, 2. દીનદુઃખિયા - દીન કે દુઃખિયા, 3. માલમિલકત - માલ અને મિલકત, 4. સગાંસંબંધી - સગા કે સંબંધી, 5. રાતદિવસ - રાત અને દિવસ.

તત્પુરુષ સમાસ:

તત્પુરુષ સમાસ યાદ છે ને જે સમાસનું પૂર્વપદ ઉત્તરપદ સાથે વિભક્તિથી જોડાયેલું હોય તેને તત્પુરુષ સમાસ કહે છે. વિભક્તિનો કોઠો પણ જોયો હતો. ફરી એક વાર યાદ કરી લઈએ ?

વિભક્તિ	સંબંધ	વિભક્તિપ્રત્યય
પ્રથમા	કર્તા	એ, ને, થી
દ્વિતીયા	કર્મ	શૂન્ય, -ને
તૃતીયા	કરણ (સાધન)	-થી, વડે
ચતુર્થી	તાદર્થ્ય (તે માટે)	માટે
પંચમી	અપાદાન (છૂટા પડવું)	-થી, થકી, -એ
ષષ્ઠી	સંબંધ	-ન- (ઓ,ઈ,ઉ,આ...)
સપ્તમી	અધિકરણ (સ્થાન)	-માં, -એ, પર

જ્યારે સમાસનો યોગ્ય અર્થ મેળવવા માટે વિગ્રહ કરતી વખતે ઉપર કોઠામાં સૂચવેલ વિભક્તિ પ્રત્યય પ્રયોજવામાં આવે ત્યારે તેને તત્પુરુષ કહે છે. નીચે કેટલાંક વાક્યોમાં તત્પુરુષ સમાસ છે. તેમને ઓળખી તેમનો યોગ્ય વિગ્રહ કરો.

1. કુટુંબમાયા ક્યમ છોડાયે, કુટુંબનું ક્યમ થાશે.
2. સૌ એકમેકની સામે ચિંતાતુર નયને જુએ છે.
3. કન્યાપક્ષની સ્ત્રીઓએ ગીત ઉપાડ્યું.
4. વ્યવહારડાહ્યાં લોકો આ ગરીબ માણસની આવી ધૂનને ગાંડપણમાં ખપાવતાં.
5. લગ્નવિધિ પૂર્ણ થતાં જેઠીમાએ ઝડપી ગતિએ પમાનું નવું ઘર મંડાવી દીધું.

ચાલો, ઉપરનાં વાક્યોમાંથી તત્પુરુષ સમાસ તારવીએ અને તેનો વિગ્રહ કરીએ :

1. કુટુંબમાયા — કુટુંબની માયા
2. ચિંતાતુર — ચિંતાથી આતુર
3. કન્યાપક્ષ — કન્યાનો પક્ષ
4. વ્યવહારગ્રાહ્ય — વ્યવહારમાં ગ્રાહ્ય
5. લગ્નવિધિ — લગ્ન માટેની વિધિ

દ્વન્દ્વ અને તત્પુરુષ સમાસ સ્પષ્ટ છે ને !

મધ્યમપદલોપી સમાસ :

જ્યારે માત્ર વિભક્તિ પ્રત્યય જ ઉમેરાય ત્યારે તે તત્પુરુષ સમાસ છે; પરંતુ ક્યારેક યોગ્ય અર્થઘટન મેળવવા માટે માત્ર વિભક્તિપ્રત્યય ન ઉમેરતાં અન્ય શબ્દ કે પદ ઉમેરવાં પડે છે. અર્થાત્ આ સમાસની રચના કરવા માટે વચ્ચેના પદનો લોપ કરવો પડે છે. તેથી તેને મધ્યમપદલોપી સમાસ કહે છે. જેમકે,

ટપાલપેટી

આ શબ્દ સાંભળતાં તમે ખરેખર શું સમજો છો ?

ટપાલ અને પેટી ? પેટીમાં ટપાલ ? કદાચ ‘ટપાલ માટેની પેટી’ એવો વિગ્રહ સાચો લાગે પણ જો તમે ‘ટપાલ નાંખવા માટેની પેટી’ એવો વિગ્રહ કરો તો - વધુ સમજાય છે ?

નીચેનું વાક્ય વાંચો :

સંગ્રામનું આયોજન કરવા માટેના ચુનંદા, અગ્રણી સભ્યોની સમિતિની મિટિંગ ચાલે છે તે નહિ આવી શકે, એમ ?

તેના બદલે જો આમ કહીએ તો -

સંગ્રામસમિતિની મિટિંગ ચાલે છે તે નહિ આવી શકે, એમ ?

તમે જોઈ શકો છો કે ‘સંગ્રામસમિતિ’ કહેતાં જ મનમાં જે અર્થ સમજાય છે, તે મેળવવા માટે વચ્ચે પદ ઉમેરવાં પડ્યાં છે. તેથી આ સમાસને મધ્યમપદલોપી સમાસ કહેવાય છે. અન્ય ઉદાહરણ જોવાથી આ સમાસ વધુ સ્પષ્ટ થશે.

કલ્પવૃક્ષ: કલ્પના - ઈચ્છા મુજબનું આપનાર વૃક્ષ

આવકવેરો - આવક અનુસાર ભરવો પડતો વેરો

સિંહાસન - સિંહ આકારનું આસન

હાથરૂમાલ - હાથમાં રાખવાનો રૂમાલ

ધારાસભા - ધારા - કાયદા ઘડવા માટેની સભા.

તમને મધ્યમપદલોપી સમાસ સમજાયો ? ચાલો, ખાતરી કરીએ. નીચે કેટલાંક વાક્યો આપ્યાં છે. તેમાં મધ્યમપદલોપી સમાસ છે. તેને ઓળખો અને તેનો યોગ્ય વિગ્રહ કરો.

1. એમની પાછળ સુહાગણો વિદાયગીતો ગાતી. _____
2. ધીરજકાકાએ મગનિયાના નામની મરણપોક મૂકી. _____
3. વર્ગીસે શિષ્યવૃત્તિ મેળવી અભ્યાસ કરવા અમેરિકા જવાનું નક્કી કર્યું. _____
4. થોડી વારે હસ્તઘડી સામે જોઈ ડોક્ટર ઊભા થાય છે. _____
5. આ તામ્રપત્ર ઘણા માન અને દબદબા સાથે જેઠીબાઈને અર્પણ કરવામાં આવ્યું. _____

આ વાક્યોમાં રહેલા સમાસ ઓળખી શક્યા ? જુદા તારવ્યા ? ચાલો, સાથે જોઈએ... 1. વિદાય ગીતો, 2. મરણપોક, 3. શિષ્યવૃત્તિ, 4. હસ્તઘડી, 5. તામ્રપત્ર.

હવે, તમે વિચારો કે આ સમાસના યોગ્ય અર્થ મેળવવા કેવી રીતે વિગ્રહ કરશો ? ચાલો, વિગ્રહ કરીએ.

વિદાયગીત — વિદાય આપતી વેળાએ ગવાતું ગીત.

મરણપોક — કોઈના મરણ પછી તેના સગાસંબંધી દ્વારા મોટેથી રડીને મૂકાતી પોક.

શિષ્યવૃત્તિ — શિષ્યને અભ્યાસ માટે મળતી વૃત્તિ (આર્થિક સ્રોત)

હસ્તઘડી — હસ્ત - હાથ પર પહેરાતી ઘડી (ઘડિયાળ)

તામ્રપત્ર — તામ્ર (તાંબા) પર લખાયેલ પત્ર

દ્વિગુ સમાસ :

તમને કર્મધારય સમાસ યાદ છે ? આમ તો કર્મધારય સમાસમાં વિવિધ રીતે વિગ્રહ થાય છે. પણ તમે એક પ્રકારનો વિગ્રહનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તે અનુસાર પહેલું પદ વિશેષ હોય અને બીજું પદ વિશેષ્ય (સંજ્ઞા) હોય. આ સમાસને ‘કર્મધારય’ સમાસ કહેવાય. જ્યારે આ પહેલું પદ સંખ્યાવાચક વિશેષણ હોય ત્યારે દ્વિગુ સમાસ તરીકે ઓળખાય છે. નીચે આપેલા સમાસ જુઓ.

આ સમાસની વિશેષતા એ છે કે તે હંમેશા સમૂહનો નિર્દેશ કરે છે અને એકવચનમાં પ્રયોજાય છે. જેમકે ‘ચોમાસું’ - ચાર માસનો સમૂહ - કેરળમાં ચોમાસું બેઠું.

અન્ય ઉદાહરણ જોતાં આ સમાસ વધુ સ્પષ્ટ થશે.

પંચામૃત — ઘી, દૂધ, દહીં આદિ પાંચ અમૃતનો સમૂહ

ત્રિભુવન — ત્રણ ભુવનનો સમૂહ

ત્રિલોક — ત્રણ લોકનો સમૂહ

પંચવટી — પાંચ વડનો સમૂહ

ષટ્કોણ — ષટ્-છ કોણનો સમૂહ

સપ્તાહ — સપ્ત (સાત) અહ્ન (દિવસ)નો સમૂહ

નવરાત્રિ — નવ રાત્રિનો સમૂહ

‘જે વાંચે ચોપડી, ચોપડી ચોપડી ખાય; જે ન વાંચે ચોપડી, તે બેપડી કરમાં સ્થાય’. અહીં અધોરેખિત ‘ચોપડી’ એટલે ‘ચાર પડી’ (રોટલી) અને ‘બે પડી’ એટલે ‘ઘંટી’. આ ‘ચોપડી’ અને ‘બેપડી’ દ્વિગુ સમાસ છે.

તમને દ્વન્દ્વ, તત્પુરુષ ઉપરાંત મધ્યમપદલોપી તથા દ્વિગુ સમાસ પણ સમજાઈ ગયા હશે.

નીચે કેટલાક મધ્યમપદલોપી અને દ્વિગુ સમાસ આપ્યા છે. તેનો વિગ્રહ કરો અને તેને આધારે પ્રકાર ઓળખાવો.

સપ્તર્ષિ,	ઘરજમાઈ,	ટિકિટબારી,	ત્રિકોણ,	પંચેન્દ્રિય,
બેપડી,	લોકગીત,	વરાળચંત્ર,	શતાબ્દી,	આમંત્રણપત્રિકા

આ સમાસનો વિગ્રહ કરવો અને તેથી ઓળખવા સહેલા છે ને !

હરિકૃષ્ણ પાઠક

(જન્મ : તા. 05-08-1938)

હરિકૃષ્ણ રામચન્દ્ર પાઠકનું વતન બોટાદ છે. તેમણે સચિવાલયમાં અધિકારી તરીકે સેવાઓ આપી હતી. ‘સૂરજ કદાચ ઊગે’ તેમનો કાવ્યસંગ્રહ છે. ‘અડવાપચ્ચીસી’માં હાસ્ય કટાક્ષની કવિતા છે. ‘કોઈનું કંઈ ખોવાય છે’ એ બાળકાવ્યોનો સંગ્રહ છે. ‘ગુલાબી આરસની લગ્ગી’ કિશોરકથા અને ‘મોર બંગલો’ તેમનો વાર્તાસંગ્રહ છે. ‘નગર વસે છે’ તેમનું સંપાદન છે.

ઉનાળાની આકળ-વિકળ પછી વર્ષાનું આગમન થવાથી આખી સૃષ્ટિમાં જાણે કે નવજીવન આવી જાય છે તે ભાવને કવિએ આ સોનેટમાં મંદાકાન્તા છંદમાં પ્રગટ કર્યો છે. તે માટે રૂઢિપ્રયોગ યોજ્યો છે. ‘જીવમાં જીવ આવ્યો.’ બધું હતું, પણ જીવ નહોતો. ધૂળની ડમરી, પંખીના માળાઓ, પર્ણો, રાફડાની કીડીઓ, તડકાનું રૂપ, વગડો, સીમ, માણસો - બધું એનું એ છે; પરંતુ ફોરાં ઝર્યાં અને બધું બદલાઈ ગયું. જીવમાં જીવ આવી ગયો. આખી સૃષ્ટિ જાણે સજીવન થઈ ગઈ. આ બદલાયેલી સૃષ્ટિનાં મધુર ચિત્રો કવિએ આલેખ્યાં છે જે માણવાં ગમે એવાં છે. આ કાવ્ય સાથે સ્વપ્નસ્થનું ‘મેહુલા’ કાવ્ય મૂકવાથી બંને કાવ્ય વધુ ઊંડાણથી સમજી શકાશે.

વંટોળાતી પવન-ડમરી થૈ ઠરીઠામ અંતે,
ઝીણાં ફોરાં ઝરમર ઝર્યાં, જીવમાં જીવ આવ્યો.
હાંફી હાંફી વ્યથિત સઘળાં નીડ ઝૂલ્યાં હવામાં
આછા હેલે, પરણ પરણે ઊજળો રંગ કાઢ્યો.
તાતા તાપે ખદખદી રહ્યો રાફડો સાવ ધીરે-
ધીરે ચાલ્યો થડ પર ભીનાં ઝીણી લંગાર લૈને.
સોને-રૂપે જડિત તડકો ક્યાંક આછો ઢળ્યો, ને
ફૂટું ફૂટું ફરફર થતું રૂપ ખીલ્યું ધરાનું.
દૂહોકી ઊઠ્યો તરત વગડો, સીમ સોણે ગઈ ત્યાં,
ગાણે-ગાણે હરખ ઊઘલ્યો, ઘૂઘલ્યાં પૂર આઘાં,
ક્યાંથી મ્હોર્યાં સ્મરણ નમણાં, ભાંભર્યાં દૂધ ક્યાંથી,
ક્યાંથી આવ્યાં - મનભર મળ્યાં લોક કાચી ઘડીમાં !
આઘે-ઓરે, અડખે-પડખે એનું એ સૌ છતાંયે
ફોરાં જ્યાં બે ઝરમર ઝર્યાં, જીવમાં જીવ આવ્યો !

(‘સૂરજ કદાચ ઊગે’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી શબ્દો/શબ્દાર્થ

વ્યથિત દુઃખી, પીડિત; તડકો આતપ, તાપ; કાચી ઘડી તરત જ; હરખ આનંદ-ઉલ્લાસ; નીડ (પક્ષીનો) માળો, આશ્રય; રાફડો કીડી, ઊધઈ વગેરેનું દર; ધરા ધરતી; સ્મરણ યાદ કરવું એ, સ્મૃતિ; દૂધ દુગ્ધ, પય.

તળપદા શબ્દો

થૈ થઈ લંગાર હાર (Line); ફોરાં વરસાદના છાંટા; ગાણું ગીત; પરણ પાંદડું, પાન; ઊઘલ્યો ઊઘલવું, પ્રસ્થાન કરવું, નીકળવું (અહીં)છલકાઈ જવું; સઘળા બધા; આઘે દૂર; ઓરે નજીક

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

અંત × આરંભ; સ્મરણ × વિસ્મરણ

રૂઢિ પ્રયોગ

જીવમાં જીવ આવવો ભય જતાં સ્થિરતા અનુભવવી

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

ધૂમરી લઈ વાતો ભારે પવન - ચક્રવાત, વંટોળ સાપને રહેવાનું ઘર - રાફડો

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નો સાથે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો.

(1) ‘જીવમાં જીવ આવ્યો’ – કૃતિમાં શેનું વર્ણન છે ?

(a) પ્રાણીઓના અવાજનું (b) પક્ષીઓના કલરવનું (c) માનવસૃષ્ટિના દુઃખનું (d) વરસાદના આગમનનું

(2) ફોરાં જ્યાં બે ઝરમર ઝર્યા.....

(a) ઊજળો રંગ કાઢ્યો (b) જીવમાં જીવ આવ્યો (c) ધૂધવ્યાં પૂર આઘાં (d) રૂપ ખીલ્યું ધરાનું

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) ફોરાં ઝરમર વરસ્યાં ત્યારે પવન ડમરીનું શું થયું ?

(2) વરસાદ વરસવાથી પણો પર શી અસર થઈ ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) વરસાદ વરસવાથી પ્રકૃતિ પર તેની શી અસર થઈ ?

(2) ટૂંકી ઊંચો તરત વગડો, સીમ સોણે ગઈ ત્યાં,

ગાણે-ગાણે હરખ ઊઘલ્યો, ધૂધવ્યાં પૂર આઘાં – પંક્તિઓ સમજાવો.

4. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

(1) ‘જીવમાં જીવ આવ્યો’ – શીર્ષકની યથાર્થતા ચર્ચો.

(2) પ્રથમ વરસાદ થયા પછીની નવચેતનાને તમારા શબ્દોમાં વર્ણવો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- વરસાદમાં ન્હાવાનો અનુભવ મેળવી વર્ગખંડમાં વર્ણવો.
- આ કાવ્યનું સમૂહપઠન કરો.
- કાવ્યમાં વપરાયેલા તળપદા શબ્દોની યાદી તૈયાર કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

કાવ્યમાં ‘થૈ’, ‘લૈને’, ‘ટૂંકી’ શબ્દો આ રીતે વપરાયા છે. તે ‘થઈ’, ‘લઈને’ અને ‘ટહુકી’નાં રૂપો છે. આ શબ્દોના ઉચ્ચારણ વખતે થતો ધ્વનિ-થડકાર કાવ્યમાં એક પ્રકારની રમણીયતા પ્રગટાવે છે તે જુઓ.

કવિએ કેટલાક શબ્દોના પુનરાવર્તનથી અભિવ્યક્તિને વધુ ધારદાર અને અસરકારક બનાવી છે. આ પુનરાવર્તન સિવાય આ પંક્તિઓ વાંચતા આ બાબત વધુ સમજાશે.

- હાંફી હાંફી વ્યથિત સઘળાં...
- પરણ પરણે ઉજળો રંગ કાઢ્યો.
- ફૂટું ફૂટું, ફર ફર થતું રૂપ ખીલ્યું...
- ગાણે ગાણે હરખ ઊઘલ્યો...

આ પુનરાવર્તન ‘દરેક’ અથવા ‘ખૂબ જ’ એવો ભાવ વ્યક્ત કરે છે.

વર્ણનને તાદૃશ બનાવતા ‘ફરફર’ અને ‘ખદખદી’ જેવાં રવાનુકારી અને ‘અડખે-પડખે’, ‘ઝરમર’ જેવા દ્વિરુક્ત પ્રયોગ પણ ધ્યાનમાં લો.

વગડો ટહુકે ખરો ? સ્મરણ મહોરે ખરાં ? દૂધ ભાંભરે ? કવિએ વરસાદની અસર કેવી અદ્ભુત રીતે વર્ણવી છે તે જુઓ. વળી, ‘નમણી’ વિશેષણથી વિશિષ્ટ વ્યક્તિનો નિર્દેશ તો ‘ભાંભર્યા’થી પશુઓનો ઉલ્લેખ કેવો ઇશારામાં કહી દેવાયો છે તે પણ ધ્યાનમાં લો.

શિક્ષકની ભૂમિકા

સોનેટ સ્વરૂપમાં લખાયેલી આ કૃતિમાં જળ વિના વિહ્વળ થયેલ જીવ માત્રને વરસાદનાં બે-ચાર ફોરાં પડવાનાં શરૂ થતાં જ જીવમાં જીવ આવે છે. તેથી શીર્ષકની યથાર્થતા સ્પષ્ટ થાય છે તે વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવું ! સોનેટમાં છેલ્લી બે પંક્તિમાં આવતા ભાવપલટા વિશે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

વર્ષાના આગમનથી પ્રકૃતિમાં/વાતાવરણમાં કેવો બદલાવ આવે છે તેનો વિદ્યાર્થીઓને અન્ય ઉદાહરણ દ્વારા ખ્યાલ આપવો. પક્ષીના માળાઓમાં/હવામાં ઝૂલવું, પર્ણોમાં આવેલી તાજગી/નવો રંગ, રાફડામાંથી કીડીઓનું ઝાડ પર ચડવું, તડકાનું સોનેરી સ્વરૂપ અને ફૂટું ફૂટું થઈ રહેલું ધરા/પૃથ્વીનું રૂપ – આ સર્વે આનંદ, ઉત્સાહ, સ્વાગત અને જીવન વિકાસને પ્રગટ કરે છે તે અંગે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.

- આવ રે વરસાદ, ઘેબરિયો પરસાદ,
ઊની ઊની રોટલી ને કારેલાંનું શાક.
- ‘મેહુલો ગાજે ને માધવ નાથે’
- ‘રિમઝિમ વરસે વાદળી’ જેવી કાવ્યપંક્તિઓના સંદર્ભ દ્વારા વર્ષાના આગમનનો ઉત્સાહ રજૂ કરવો.
- સોનેટ કાવ્યપ્રકારનો પ્રાથમિક પરિચય આપવો.
- સોનેટની ગુજરાતી સાહિત્યમાં કોણે શરૂઆત કરી તે જણાવીને સોનેટના પ્રકારોની જાણકારી આપો.

વિનોદ જશવંતલાલ ભટ્ટ અમદાવાદના વતની છે. મધુર વ્યંગ એમનાં લખાણોનું પીઠબળ છે. એમણે હાસ્ય સાહિત્યના મોટાભાગના પ્રકારોમાં પ્રદાન કરેલું છે. ‘ઈદમ તૃતીયમ્’, ‘વિનોદની નજરે’, ‘આંખ આડા કાન’, ‘હાસ્યોપચાર’, ‘ભૂલચૂક લેવીદેવી’, ‘વિનોદ ભટ્ટના પ્રેમપત્રો’ વગેરે હાસ્યરસથી સભર પુસ્તકો તેમણે આપ્યાં છે. તેમણે નર્મદ, મુનશી, જ્યોતીન્દ્ર દવે, ચાર્લી ચેપ્લિન, બર્નાડ શો, એન્ટની ચેખવ વગેરેનાં ચરિત્રો લખેલાં છે. તેમને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક પ્રાપ્ત થયેલો છે. હાસ્યલેખન માટે સાહિત્ય પરિષદને અને ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીના એવોર્ડ મળ્યા છે.

આ લેખ હળવી શૈલીમાં આપણી વિચિત્રતાઓ અને ટેવો વિશે ધ્યાન દોરે છે. માણસ વિખ્યાત જગ્યાએ પ્રવાસમાં જઈને પણ ત્યાં વાત તો ખાણીપીણીની જ કરે, જોવા લાયક સ્થળની ખાસિયતની નહિ, એ ટેવ વિશે લેખક કટાક્ષ કરે છે. જેમ સૂરજ બધે સરખો જ હોય તેમ આવા માણસો માટે બધાં સ્થાન સરખાં જ હોય છે. ‘સર્વજ્ઞભાઈ’ નામ પણ જાણે માત્ર ખાણીપીણીનું-એ લેખકનો વ્યંગ માણવો ગમે તેવો છે. વ્યંગાત્મક રીતે રજૂ થયેલ મનુષ્ય સ્વભાવ હાસ્ય નિપજાવે છે, એને મમળાવવું ગમે છે.

‘આ વખતે રજાઓમાં કઈ તરફ ઊપડવા વિચારો છો, બાપુ ?’

‘હજી કંઈ નક્કી નથી કર્યું. છોકરાં આગ્રા જવાનું કહે છે. તાજમહેલ જોવાની એમની બહુ ઇચ્છા છે.’

‘વાહ, સરસ. ટેસ્ટી.’

‘તાજમહેલ અને ટેસ્ટી ?’

‘એમ નહિ, ત્યાં તાજમહેલની ઉત્તરે ખાડામાં એક દાળવડાંવાળો ઊભો રહે છે. સાલો શું બ્યુટિફૂલ દાળવડાં બનાવે છે ! સુપર્બ... અમે તો જ્યારે જ્યારે આગ્રા જઈએ ત્યારે ત્યારે હું તો તાજની બહાર બેસીને દાળવડાં ખાઈ લઉં છું.’

‘બાકી તાજમહેલ અદ્ભુત છે, નહિ ?’

‘સાચું પૂછો તો બોસ, મેં અંદર જઈને તાજમહેલ જોયો જ નથી.’

‘ગજબ કહેવાય, સર્વજ્ઞભાઈ...’

‘એમાં ગજબ શું છે, યાર ! એક માણસ ચૌદમી ડિલિવરીમાં મરી ગયેલી પોતાની બૈરી પાછળ આ રીતે પૈસા બરબાદ કરે એ વાત જ આપણને પસંદ નથી. બીજો કોઈ સમજુ માણસ હોય તો બૈરી પાછળ આખું આગ્રા શહેર જમાડે કે પછી તેની યાદમાં તાજમહેલ જેવી કોઈ મોટી હોટેલ બાંધે... લાખો રૂપિયા ખર્ચીને તેણે બાંધી તો એક કબર જ ને !’

‘સર્વજ્ઞભાઈ, માથેરાન જવા જેવું ખરું ?’

‘દાદાગીરી બોસ, માથેરાન એટલે માથેરાન. આપણા પુરોહિતવાળાની જ ત્યાં એક હોટલ છે. એ હોટલનાં દાળભાત ! આંગળાં કરડ્યા કરીએ. ફેન્ટાસ્ટિક !’

‘ત્યાં જોવા જેવી કોઈ ખાસ જગ્યા ?’

‘છે ને... ઘણાં પોઈન્ટ્સ સનસેટ પોઈન્ટ, એકો પોઈન્ટ, પેનોરમા પોઈન્ટ. પેનોરમા પોઈન્ટ પર એક નારિયેળવાળો બેસે છે. અમે તો ઘણીવાર નારિયેળનું પાણી પીવા માટે જ પેનોરમા પોઈન્ટ પર જતાં. બીજા કશા ખાતર નહિ, તો નારિયેળ-પાણી ખાતરેય તમારે માથેરાન તો જવું.’

‘દાર્જિલિંગ આ સિઝનમાં મોંઘું પડે ?’

‘સહેજ પણ મોંઘું નહિ; શેઠિયા, તમારે એમ કરવાનું, એક ટંક જમવાનું ને સાંજે નાસ્તાથી ચલાવી લેવાનું. ત્યાં દિલ્લી ચાટસેન્ટરની બાજુમાં એક દહીંવડાંવાળો બેસે છે. પકો શું ફક્કડ દહીંવડાં બનાવે છે ! બસ ખાધા જ કરીએ....’

‘કહે છે કે ત્યાંના ખળખળ વહેતા ઝરણામાં પગ બોળીને બેસી રહેવાની મજા આવે છે..એ એક લહાવો છે.’

‘અરે સાવ હમ્બગ ચાર, એક વાર પેલા ઉલ્લુના પટ્ટા જગદીશિયા સાથે ઝરણામાં પગ બોળીને બેસી રહ્યા એમાં તો સાલી હોટેલ બંધ થઈ ગઈ ને ફૂટની દાળદોકળી ગુમાવવી પડી. ત્યારથી પ્રતિજ્ઞા કરી નાખી છે કે ખાધા વગર હોટેલની બહાર પગ ન મૂકવો અને હવે તો આતંકવાદીઓને કારણે સાલી કશ્મીરમાંય ગરમી પડે છે.’

‘તો મહાબળેશ્વર કેમ રહે ?’

‘અરે ડોન્ટ મિસ ઈટ બાબા, પણ મહાબળેશ્વર જવું હોય તો કોઈ ટ્રાવેલ ટુરમાં જ જવું. સાલી પછી કોઈ ઝંઝટ જ નહિ. બે ટાઈમ ખાવાનું ત્રણ ટાઈમ ચા-નાસ્તો પ્રહ્લાદ ટ્રાવેલ્સવાળા આપે છે. તમે કહો એ નાસ્તો આપે, બટાટાપૌઆ, સેવ-ખમણી, બ્રેડનાં ભજિયાં - જે માગો એ નાસ્તો તૈયાર.’

‘વહેલી સવારે પોણા ચાર વાગ્યે મહાબળેશ્વરમાં સૂર્યોદય ગાંડાં કરી મૂકે એવો હોય એ વાત ખરી ?’

‘પણ એવા ગાંડપણમાં ન પડવું મારા ભૈ. સૂરજ તો નવરો છે તે વહેલો ઊગી જાય. એને માટે થઈને આપણે શા માટે ઉજાગરો વેઠવો!’ સૂરજ તો બધે જ સરખો. માટે એવી કોઈ બબાલમાં પડવું નહિ. પણ વેકેશનમાં મહાબળેશ્વરમાં હાડમારી બહુ પડશે, એના કરતાં સસ્તું ભાડું ને સિદ્ધપુરની જાતરા જેવું કરવું હોય તો આબુ ઊપડી જાઓ. કહેતા હો તો રમેશ દાણી પાસે ચિઠ્ઠી લખાવી દઉં. એક બ્લોક કાઢી આપશે. રાંધવાના વાસણો પણ મળે. એક વાર રાંધવાનું ને બે વખત ખાવાનું. બીજી કોઈ ઝંઝટ જ નહિ. ખાઈને સાંજ સુધી ઘોર્યા કરવાનું. સાંજે નખી લેક પર ચક્કર લગાવવાનાં. નખી લેકની ત્રાંસમાં એક રબડીવાળો બેસે છે. તેને ત્યાંથી અઢીસોત્રણસો ગ્રામ રબડી લઈને ઝાપટી જવાની. પણ આબુમાં સાલી એક તકલીફ રહેવાની. તમને અડધું અમદાવાદ ત્યાં જોવા મળશે. અમદાવાદમાં જે લોકોને ટાળવા આપણે પોળની ગલીમાં છુપાઈ જવા મથીએ એ બધાં ત્યાં સામે ભટકાવાનાં. ત્યાંના પાછા રસ્તાય થોડા પહોળા એટલે ભાગીનેય ક્યાં ભગાય ! એ વખતે સાલું એમ થાય કે આટલા પૈસા ખરચીને આબુ આવ્યા એ કરતાં અમદાવાદમાં જ રહ્યા હોત તો વધુ સારું થાત.’

‘આઈડિયા ખોટો નથી, થાય છે કે આ વખતે ક્યાંય જવું નહિ. સાંજે છ વાગ્યે ધાબામાં પાણી છાંટીને ઠંડકમાં પથારી કરી લેટી જવું. અમદાવાદની સાંજ આમેય ઠંડકવાળી હોય છે.’

‘વાહ એ તો ઉત્તમ. ધાબામાં બેસીને પટેલનો આઈસ્ક્રીમ ખાતાં ખાતાં ગપ્પાં મારવાની જે મજા છે તે સાલી બીજે ક્યાંય નથી. એટલે તો કહું છું કે પૃથ્વીનો છેડો ઘર. એટલે બાપુ, આપણી તો એ જ સલાહ છે કે... સમજી ગયા ને !’

(વગેરે, વગેરે, વગેરે...માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી શબ્દો/શબ્દાર્થ

ટેસ્ટી સ્વાદિષ્ટ (અંગ્રેજી શબ્દ); બ્યૂટીફુલ સુંદર (અં); ઝરણું સરવાણી, નિર્ઝર; હમ્બગ તદ્દન ખોટું (અં); પ્રતિજ્ઞા ટેક, પણ; ઝંઝટ રકઝક, માથાકૂટ; હાડમારી હેરાનગતિ, મુશ્કેલી; પટ્ટો પહેલવાન; પ્રતિજ્ઞા સંકલ્પ, શપથ; બબાલ મુસીબત, આફત

તળપદા શબ્દો

જાતરા યાત્રા ભૈ ભાઈ; ઝાપટી જવું ખાઈ જવું; લેટી જવું સૂઈ જવું

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

સૂર્યોદય × સૂર્યાસ્ત; ખરું × ખોટું; સાંજ × સવાર; ઊગવું × આથમવું

કહેવત

સસ્તું ભાડું ને સિદ્ધપુરની જાત્રા - મર્યાદિત સાધનોથી કામ પૂર્ણ કરવું.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નો સાથે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો.

(1) રજાઓમાં છોકરાંઓ લેખકને ક્યાં જવાનું કહે છે ?

(a) અંબાજી

(b) આગ્રા

(c) દિલ્લી

(d) હરદ્વાર

(2) માથેરાનમાં સર્વજ્ઞભાઈ કયા પોઈન્ટ પર નાળિયેરનું પાણી પીતા ?

(a) પેનોરમા

(b) ડોના-પૌલા

(c) એકો પોઈન્ટ

(d) સનસેટ પોઈન્ટ

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

(1) સર્વજ્ઞભાઈના મતે મોંઘવારીમાં દાર્જિલિંગમાં ફરવા માટે શું કરવું ?

(2) મહાબળેશ્વર જવા માટે સર્વજ્ઞભાઈ ટ્રાવેલ્સનો કેમ આગ્રહ રાખે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર આપો :

(1) તાજમહેલ વિશે સર્વજ્ઞભાઈ શું કહે છે ?

(2) ‘સૂર્યને જોવા માટે સર્વજ્ઞભાઈ મહાબળેશ્વર કરતાં આબુ જવું’ એમ સર્વજ્ઞભાઈ શા માટે કહે છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

(1) સૌંદર્ય માણવાને બદલે ખાણી-પીણીમાં વિશેષ રસ લેતા પ્રવાસીઓના સ્વભાવ વિશે પાઠને આધારે નોંધ લખો.

(2) આખરે સર્વજ્ઞભાઈ ક્યાંય ન જવા માટે કેમ વિચારે છે ?

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ભારતનાં પ્રાકૃતિક સ્થળોના ફોટોગ્રાફ્સ તથા વિગતો ઇન્ટરનેટના માધ્યમથી મેળવી ચાર્ટપેપરમાં લગાડો.
- પ્રવાસને કેવી રીતે માણવો ? જૂથ ચર્ચા કરો.
- પ્રવાસથી કયા ગુણોનો વિકાસ થાય છે તેની યાદી તૈયાર કરો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

પ્રસ્તુત હાસ્યનિબંધમાં લેખકે કરેલ વિવિધ સંબોધનો જેવાં કે દાદાગીરી બોસ, શેઠિયા, ચાર, બાબા, ભૈ, બાપુ... ગુજરાતીઓની બોલચાલની લઢણ અને લાક્ષણિકતા બતાવે છે.

વિવિધ વાનગીઓ માટે લેખકે વાપરેલ વિશિષ્ટ શબ્દો જેવાં કે ‘બ્યુટિકૂલ દાળવડાં’, ‘ફેન્ટાસ્ટિક દાળભાત’, ‘ફક્કડ દહીંવડાં’, ‘ફૂટ્સની દાળદોકળી’ ગુજરાતીઓનો ભોજનપ્રેમ બતાવે છે અને એ દ્વારા જ લેખક વ્યંગ પણ કરે છે કે તેઓ પ્રવાસ અને પ્રકૃતિના નહિ પણ ખોરાક-ભોજનના પ્રેમી છે.

સીધી વાતની અવળી રજૂઆત એ હાસ્યનિબંધોની ખાસિયત હોય છે. અહીં પણ ‘સૂરજ ઊગતાં ઊઠવું’ માટે ‘ઉજાગરો વેઠવો’ શબ્દપ્રયોગ અને ‘સૂરજ’ માટે ‘નવરો’ વિશેષણ વ્યંગ અને હાસ્ય નિષ્પન્ન કરે છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

- ગુજરાતીઓ માટે કહેવાય છે કે પરદેશમાં જાય તો પણ ગુજરાતી થાળીનો આગ્રહ રાખે. જે વિસ્તારમાં ગયા હોઈએ ત્યાંની વિશેષતા, રહેણી-કરણી, જોવા લાયક સ્થળો, તેની માહિતી તેનો ઇતિહાસ, ત્યાંનું સૌંદર્ય આ બધી વાતો પ્રવાસમાં કેન્દ્રસ્થાને હોવી જોઈએ, નહિ કે ખાવાની. આ બાબત વિદ્યાર્થીઓને પાઠમાં આપેલાં ઉદાહરણો દ્વારા સમજાવવી.
- શૈક્ષણિક પ્રવાસનું આયોજન કરવું અને નજીકના પ્રાકૃતિક સ્થળોની મુલાકાત ગોઠવવી.
- ‘મારો યાદગાર પ્રવાસ’ નિબંધ લખાવવો.

નિરંજન ભગત

જન્મ : તા. 19-05-1926

નિરંજન નરહરિ ભગતનો જન્મ અમદાવાદમાં થયો હતો. ‘છંદોલય’, ‘કિન્નરી’, ‘અલ્પવિરામ’ આ ત્રણેય કાવ્યસંગ્રહોની કવિતા લઈ નવો કાવ્યસંગ્રહ ‘છંદોલય’ પ્રકટ થયો છે. તેમાં ‘પ્રવાલદ્વીપ’ અને ‘33કાવ્યો’ પણ સમાવાયાં છે. સોનેટ, પરંપરિત અને ઊર્મિકાવ્યોનું સફળ ખેડાણ તેમણે કર્યું છે. ‘આધુનિક કવિતા: કેટલાક પ્રશ્નો’, ‘યંત્રયુગ અને મંત્રકવિતા’, ‘મીરાં’, ‘સ્વાધ્યાયલોક – ભાગ 1થી 8’ એમના વિવેચન ગ્રંથો છે. તેમને ‘રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક’ તથા સાહિત્ય અકાદમીનો એવોર્ડ પ્રાપ્ત થયેલા છે.

કવિએ આ નાનકડા ઊર્મિકાવ્યમાં ભાવસંવેદનનું મહત્ત્વ સ્થાપ્યું છે. અહીં હાથ હૃદયભાવનું પ્રતીક બનીને વર્ણવાયો છે. કવિ કહે છે કે મારે ધન, સંપત્તિ, સત્તા કશું નથી જોઈતું, બસ મૈત્રીપૂર્ણ હાથ જોઈએ છે. હું હાથ લંબાવીને તમારા હૃદય સુધી પહોંચવા માગું છું. નિઃસ્વાર્થ સંવેદન બધું સભર કરી આપે છે. તેમાંથી હૃદયૈક્ય કેળવવાનો કવિનો મનોરથ પ્રગટ થયો છે તે નોંધપાત્ર છે.

લાવો તમારો હાથ મેળવીએ

(કહું છું હાથ લંબાવી !)

કહો શું મેળવી લેવું હશે મારે ? તમારા હાથમાં તો કેટલુંયે –

ધન હશે, સત્તા હશે, કીર્તિ હશે...

શું શું નથી હોતું તમારા હાથમાં ?

મારે કશાનું કામ ના,

ખાલી તમારો હાથ...

ખાલી તમારો હાથ ?

ના, ના આપણા આ બેય ખાલી હાથમાંયે કેટલું છે !

આપણા આ હાથમાં ઉષ્મા અને થડકો –

અરે, એના વડે આવો, પરસ્પરના હૃદયનો ભાવ ભેળવીએ,

અને બિનઆવડત સારું નઠારું કેટલુંયે કામ કરતા

આપણા આ હાથ કેળવીએ !

અજાણ્યા છો ? ભલે !

તોયે જુઓ, આ હાથ લંબાવી કહું –

લાવો તમારો હાથ, મેળવીએ !

(‘છંદોલય’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી શબ્દો/શબ્દાર્થ

કીર્તિ ખ્યાતિ, નામના; થડકો થડકારો; ઉષ્મા ગરમાવો (અહીં) હૂંફ; ધન પૈસો, સંપત્તિ; હાથ હસ્ત, કર.

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

કીર્તિ × અપકીર્તિ; આવડત × બિનઆવડત; સારું × નઠારું; જાણ્યા × અજાણ્યા

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નો સાથે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો.

(1) કવિ અહીં કોનો હાથ માંગે છે ?

(a) અજાણી વ્યક્તિનો (b) મિત્રનો (c) પત્નીનો (d) પાડોશીનો

(2) ‘હાથમાં ઉખા અને થડકો’ કહીને કવિ કયા ભાવને ભેળવવાની વાત કરે છે ?

(a) પરસ્પરના વેરભાવ (b) પરસ્પરના હૃદયનો ભાવ (c) પરસ્પરની ટીકાનો ભાવ (d) પરસ્પરનો દ્વેષભાવ

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) કવિ ખાલી હાથમાં શું હોવાનું અનુભવે છે ?

(2) કવિ અજાણ્યા માણસને શું કહે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

(1) તમારા હાથમાં શું-શું છે ?

(2) ‘હાથ મેળવવા’ દ્વારા કવિ શું સૂચવે છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તાર ઉત્તર લખો.

(1) ‘આ બેય ખાલી હાથમાંયે કેટલું છે ! – પંક્તિ સમજાવો.

(2) ધન, સત્તા, કીર્તિનું કામ નથી – એમ કવિ શા માટે કહે છે ?

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- “સાથી હાથ બઢાના” ગીત યુ-ટ્યૂબ પરથી મેળવો અને સાંભળો.
- નવા મિત્રો બનાવો અને તેની મૈત્રીની ભાવનાનો તમારો અનુભવ વર્ગખંડમાં કહો.
- ‘મૈત્રીભાવનું પવિત્ર ઝરણું’ પ્રાર્થનાસભામાં રજૂ કરો.
- મૈત્રીદિવસની શાળામાં ઉજવણી કરો.
- ‘મારો દોસ્ત’ નિબંધ લખો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

• કવિ ભાષા દ્વારા ભાવ, વિચાર અને સંવેદન પ્રગટ કરે છે. અહીં વાતચીતની શૈલીથી કાવ્ય ઊઘડે છે ‘લાવો તમારો હાથ મેળવીએ’ અહીં ‘લાવો’નો શબ્દશઃ અર્થ લેવાનો નથી. કોઈ કામ માટે ઉમળકો દર્શાવવા કે અભિમુખ થવા આવા શબ્દો વપરાય છે તે સમજો.

• આ કાવ્ય સંવાદ શૈલીમાં લખાયું નથી છતાં કવિએ કેટલાક પ્રશ્નો ગૂંથી લઈ જાણે કે ઉત્તર આપતા હોય તેમ વાત-ચીતની શૈલીથી કાવ્ય આલેખ્યું છે. એ માટે કવિએ રચેલા પ્રશ્નો જુઓ અને વિષયગૂંથણી આમ પણ થઈ શકે છે એ બાબત ધ્યાનમાં લો.

- કહો શું મેળવી લેવું હશે મારે ?
- શું શું નથી હોતું તમારા હાથમાં ?
- ખાલી તમારો હાથ ?
- અજાણ્યા છો ?
- અજાણ્યા છો ? ભલે !

પ્રશ્નાર્થ અને ઉદ્ગારવાળી આ પંક્તિ કેટકેટલું કહી જાય છે ! લાઘવની આ કરામત અને કાવ્યમાં એનું મહત્ત્વ સમજો. કોઈપણ માણસ સાથે સમભાવ કેળવવા કે સહકાર સાધવા કવિ ઉત્સુક છે એ બાબત માત્ર એક શબ્દ ‘ભલે’ દ્વારા રજૂ થઈ છે. કવિતા એ ઓછા શબ્દોમાં ઝાઝું કહેવાની-સૂચવવાની કળા છે. કવિકર્મની આ ખૂબી છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

- આજના ઝડપી જીવનમાં આપણે પોતાના લોકોની પણ મદદ કરવા માટે અસમર્થ બની જઈએ છીએ. જ્યારે કવિ તો અજાણ્યા સાથે પણ હાથ મેળવવા તૈયાર છે. હાથ મેળવવો એટલે એકમેકના સહકારથી પરસ્પરના હૈયા સુધી પહોંચવું. હાથ મેળવીએ, હાથ કેળવીએ અને એ રીતે હૃદયને પણ કેળવીએ તેવો કવિનો સંદેશ વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ સ્પષ્ટ કરવો.
- પૈસો, મોટાઈ, મોભો, મદ ત્યજીને સહજ બની કોઈને આત્મીયતાથી મળી તો જુઓ ! જીવન જીવવા જેવું લાગશે તે બાબતે વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરવી.
- કૃષ્ણ-સુદામાની મિત્રતાનું મહત્ત્વ સમજાવતું કાવ્ય ‘તને સાંભરે રે...’ સંદર્ભ તરીકે સમજાવવું.

વ્યાકરણ

એકમ ૩

રૂઢિપ્રયોગ, કહેવત

રૂઢિપ્રયોગ

મિત્રો, તમે ઘણાં વર્ષોથી રૂઢિપ્રયોગનો અભ્યાસ કરો છો. આ વર્ષે પણ તમે કેટલાક રૂઢિપ્રયોગનો અભ્યાસ કરશો. આમાંના ઘણા રૂઢિપ્રયોગ તમને પરિચિત પણ લાગશે. મહત્વની બાબત એ છે કે તમે આ રૂઢિપ્રયોગને તમારા રોજના ભાષાવ્યવહારમાં સામેલ કરો અને તમારી ભાષા-અભિવ્યક્તિને વધુ સચોટ બનાવો.

અધૂરો ઘડો છલકાય ઘણો આંખ ઉઘડવી આંખે આંસુનું તોરણ બંધાઈ જવું આંખોમાંથી શ્રાવણ-ભાદરવો વરસવા ઊની આંચ ન આવવી કજિયાનું મોં કાળું કરવું કડવો ઘૂંટડો ગળી જવો કાળજું કોરાવું કેડ પર કાંકરો મૂકવો જીવમાં જીવ આવવો ડાગળી ચસકી જવી તાસીરો બોલી રહેવો દીપક હોલવાઈ જવો દુઃખે પેટ અને કૂટે માથું ધૂળમાં મળી જવું નાક કાપવું પરસેવો રેડવો બાજી બગડી જવી ભોઠાં પડવું રસ્તો કાઢવો વાળ ધોળા થઈ જવા શ્રાવણ ભાદરવો વરસવો સોડ તાણવી સોપાનો સર કરવાં હૃદય હાથ ના રહેવું	અપૂર્ણ કે અધકચરું જ્ઞાન હોવા છતાં જ્ઞાની હોવાનું ગુમાન દાખવે ચેતી જવું, સાવધાન થવું સતત રડ્યા કરવું સતત રડ્યા કરવું જરા પણ નુકસાન ન થવું કલેશથી વેગળા રહેવું અપમાન સહન કરી લેવું દિલને સંતાપ થવો સખત મહેનત કરવી ભય જતાં સ્થિરતા અનુભવવી, ચિંતા દૂર થવી પાગલ થઈ જવું સૂર તાલની રમઝટની મઝા આવવી મૃત્યુ પામવું એક વાતનું દુઃખ બીજી વાતમાં વ્યક્ત થવું નાશ પામવું આબરૂને કલંક લગાડવું; બેઈજજત કરવું સખત મહેનત કરવી યોજના કે ગોઠવણ નિષ્ફળ જવી શરમિંદા થવું ઉપાય શોધવો ઉંમર વધી જવી ચોધાર આંસુએ રોવું નિરાંતે સૂવું, મૃત્યુ પામવું સિદ્ધિઓ હાંસલ કરવી હિંમત કે ધીરજ ન રહેવી
--	---

કહેવત

મિત્રો, તમે કહેવતોથી સુપેરે પરિચિત છો. કહેવતો માત્ર યાદ રાખવાની કે નિબંધ-અર્થવિસ્તારમાં લખવાની જ બાબત નથી. એમાં આપણા પૂર્વજોના અનુભવો વણાયેલા છે. જીવનનાં, સમાજનાં સનાતન સત્યો ગૂંથાયેલાં છે. કહેવત પરથી જીવન જીવવાના પાઠ પણ શીખી શકાય. જેમકે, ‘પારકી આશ, સદા નિરાશ’. શક્ય હોય ત્યાં સુધી તમારા કામ માટે અન્ય પર આધાર ન રાખો. તમારે એમને કહેવું પડે, વિનવવું પડે અને છતાં કામ ન થાય અથવા કામ પૂરતી ગુણવત્તા સાથે ન થયું હોય તેવું બને

કે ‘ચેતતો નર સદા સુખી’ કે ‘આગ લાગે ત્યારે કૂવો ખોદવા ન જવાય’... કેટલી કહેવતો ! અને તેમાં વણાયેલું અનુભવનું ડહાપણ ! તો અહીં પણ આવી કેટલીક કહેવતો છે. વાંચો, યાદ રાખો અને શીખો !

<p>અક્કલનો ઓથમીર, મંગાવી ભાજી ને લઈ આવ્યો કોથમીર અણીચૂક્યો સો વરસ જીવે</p> <p>અત્તરનાં છાંટણાં હોય, એના ફૂવારા ન હોય અપના હાથ જગન્નાથ આપ સમાન બળ નહિ, મેઘ સમાન જળ નહિ કડવું ઓસડ મા જ પાય</p> <p>ગરથ ગાંઠે ને વિદ્યા પાઠે ઘરડાં ગાડાં વાળે જાનમાં કોઈ જાણે નહિ, ને હું વરની ફૂઈ.</p> <p>જ્યાં પંચ ત્યાં પરમેશ્વર જ્યાં લગી શ્વાસ ત્યાં લગી આશ ઝાઝી કીડીઓ સાપને તાણે ધોબીનો કૂતરો, ન ઘરનો ન ઘાટનો ન મામા કરતાં કહેણા (કહેવાતા) મામા સારા નવરો બેઠો નખ્ખોદ વાળે પાડાના વાંકે પખાલીને ડામ પાણી પહેલાં પાળ તો સલામત તળાવ બે ઘરનો પરોણો ભૂખે મરે ભાવતું હતું ને વૈદે કીધું ભેંસ આગળ ભાગવત મન હોય તો માળવે જવાય માગ્યા વગર સગી મા પણ ના પીરસે હસવું અને હોટ ફાકવો, એ સાથે ન બને હાજર સો હથિયાર હાથીના પગલામાં બધાંનાં પગલાં સમાય</p>	<p>મૂર્ખ માણસ એકને બદલે બીજું જ કામ કરે.</p> <p>એક વખત નિષ્ફળતા કે આફતમાંથી ઉગરી જનાર સફળતાની પરંપરાનો લાભ મેળવે.</p> <p>જે તે ચીજ જરૂર જેટલી જ વાપરવી.</p> <p>પોતાનું કામ પોતાની જાતે કરવું કે જેથી તે સંતોષજનક અને સારું થાય જાતમહેનત સર્વશ્રેષ્ઠ છે., અપના હાથ જગન્નાથ.</p> <p>જેને પ્રેમ હોય તે જ ન ગમતી પણ ઉપયોગી અથવા સાચી વાતની શિખામણ આપે.</p> <p>જે હાથવગું હોય, પોતાના કબજામાં હોય તે જ વસ્તુ કામની.</p> <p>અનુભવી લોકોની સલાહ ખરે સમયે કામ લાગે.</p> <p>પોતાનું સ્થાન નગણ્ય હોવા છતાં ‘સઘળો વહીવટ પોતાના હાથમાં જ છે’, તેવો આડંબર કરવો.</p> <p>એકતામાં પ્રભુતાનો વાસ છે.</p> <p>આશા અમર છે.</p> <p>નાના, પણ ઘણા હોય તો મોટું કામ કરે.</p> <p>બંને પક્ષને પ્રસન્ન રાખવા મથનાર બંને પક્ષનો વિશ્વાસ ગુમાવે છે. તદ્દન અભાવ કરતાં જે થોડું મળે તે પણ સારું ગણવું.</p> <p>કામ વગરનો માણસ મુશ્કેલી ઊભી કરે.</p> <p>એકને વાંકે બીજાને સજા.</p> <p>ચેતતા નર સદા સુખી.</p> <p>અનિશ્ચિત મનોદશા મુશ્કેલી સર્જે.</p> <p>પોતાને પસંદ હોય તેનું જ કોઈક દ્વારા સૂચન કરવામાં આવે.</p> <p>અણસમજીને ઉપદેશ આપવો નકામો છે.</p> <p>ઈચ્છા હોય તો બધું થાય.</p> <p>કલ્યા વગર કોઈ સમજે નહિ.</p> <p>એક સાથે બે કામ ન થઈ શકે.</p> <p>જે સાધન પાસે હોય તેનાથી કામ પાર પાડવું.</p> <p>મુખ્ય વાત કે વ્યક્તિમાં અન્ય બધી જ ગૌણ વાત કે વ્યક્તિનો સમાવેશ થાય.</p>
---	---

મોહમ્મદ માંકડ

(જન્મ : તા. 13-02-1928)

મોહમ્મદ વલીભાઈ માંકડનો જન્મ સૌરાષ્ટ્રના પાળિયાદ ગામમાં થયો હતો. તેમણે ગુજરાતી સાહિત્ય અકાદમીના પ્રમુખ તરીકે સેવાઓ આપી હતી. ‘કાયર’, ‘વંચિતા’, ‘માટીની ચાદર’, ‘ધુમ્મસ’, ‘અશ્વદોડ’, ‘ખેલ’ તેમની નોંધપાત્ર નવલકથાઓ છે. ‘ના’, ‘ઝાકળનાં મોતી’, ‘વાતવાતમાં’ તેમના જાણીતા વાર્તાસંગ્રહો છે. ‘કેલીડોસ્કોપ ભાગ 1 થી 4’, ‘સુખ એટલે’, ‘આપણે માણસો’, ‘ઉજાસ’ વગેરેમાં તેમની જીવનપ્રેરક કથાઓ સંગ્રહિત છે.

માતાનો નિઃસ્વાર્થ પ્રેમ અને પુત્રની ઉપેક્ષા અને અવગણનાની આ વાર્તા છે. માનવસંબંધોમાં કેવી કેવી ગૂંચો સર્જાય છે અને બધું મળે છે, પરંતુ માતા ફરી મળતી નથી એની કરુણતાને લેખક અસરકારક રીતે વર્ણવે છે. વાર્તામાં ‘બા ક્યારેય રિસાતી નથી’ એ વાક્ય દરેક વખતે નવો સંદર્ભ રજૂ કરે છે. પુત્રની ભૂલોને સદા માફ કરતી માતા અંતે પૈસા-ઘર બધું કાંતિને આપી જાય છે; પરંતુ હવે એ ઘરમાં બા નથી એની ખોટ કાંતિને બાનાં મૃત્યુ પછી સમજાય છે. એ વાત્સલ્ય-સમર્પણ ને સંતાનની બેદરકારીને પ્રગટાવી આ વાર્તા માતાના મહિમાને અને સંતાનની લઘુતાને યાદગાર રીતે ઉપસાવે છે.

કાન્તિ શેરીનું નાકું વળ્યો. એના પગ ભારે થઈ ગયા હતા. શેરી પરિચિત હતી, છતાં અપરિચિત હતી. ઘણાં વર્ષો પછી પોતાના વતનમાં એ આવ્યો હતો. એક નજર સામા છોડા સુધી કરી લીધી. છોકરાંઓ શેરીમાં રમતાં હતાં. પગ ચાલતા હતા. માથું જાણે ભારે થવા લાગ્યું. અંદર કાંઈક વજન મુકાઈ રહ્યું હોય તેમ લાગવા માંડ્યું. થોડાં ડગલાં ચાલ્યો. એકાએક એની બાજુમાં થઈને એક પથ્થર સમૂખ દઈ ને પસાર થયો અને પાણીના ખાબોચિયામાં જઈને પડ્યો. એનાં કપડાં ઉપર પાણીના છાંટા ઊડ્યા.

“મારા રોયા, એમ ઘા કરાય ?”

પાછળથી એક સ્ત્રીનો અવાજ આવ્યો. કાન્તિએ પાછા ફરીને જોયું નહિ, પણ એ અવાજે જેને ઠપકો આપ્યો હતો એ નાગાપૂગા છોકરા સામે જોયું. કાન્તિ સામે એ સહેજ ભયથી જોઈ રહ્યો હતો. કોનો છોકરો હશે ? લાલજી મોચીનો હોઈ શકે અથવા તો પરસોત્તમ સુથારનો, દરજીનો—કાન્તિને થયું, શેરીમાં કોઈ નવું રહેવા આવ્યું હોય એવું પણ બને અથવા તો, લાલજી મોચીના છોકરાનો પણ આવડો છોકરો હોઈ શકે... પગનું વજન ઉપાડીને એ ચાલવા લાગ્યો.

માંડ માંડ ઘર આવ્યું. ઘર શેરીની અધવચ્ચે હતું. શેરી ઘણી લાંબી હતી. કાન્તિ નાનો હતો ત્યારે એને એમ લાગતું હતું કે શેરી ઘણી લાંબી હતી. ‘ભગવાન કોલિંગ હાઉસ’માંથી બરફ લઈને દોડાદોડ એ ઘેર પહોંચતો તોય બા એને ઠપકો આપતી. ‘બરફનો ગાંગડો લાવ્યો છો કે ગાંગડી...?’ આજે પણ શેરી એને ઘણી લાંબી લાગી.

ઘર ખોલ્યું, બેગ નીચે મૂકીને બારણાને હાથથી ધક્કો માર્યો ત્યારે એમ લાગ્યું કે હાથ ભારે થઈ ગયો હતો. હાથનું વજન એને લાગતું હતું. હાથ, પગ, માથું, આખું શરીર ભારે ભારે થઈ ગયું હતું. સામે ઓસરીની કોરે બા ઊભી હતી. મધુરું-મધુરું હસતી હતી. કાન્તિને થયું બા શરીરમાંથી ભાર લઈ લે તો કેવું સારું ! કાન્તિ ઘેર આવતો ત્યારે બા એનાં દુખાણાં લેતી. હાથમાંથી બેગ લઈ લેતી. બે-ચાર એવા શબ્દો બોલતી કે કાન્તિનો બધો ભાર ઊતરી જતો. કાન્તિ ઓસરીની કોરે પહોંચ્યો. શરીર જાણે ગળી પડતું હતું. એક હાથમાં બેગ હતી, બીજા હાથમાં બે થેલી હતી. બેગ અને થેલી ઓસરીની કોરે મૂકીને કાન્તિ બાજુમાં બેસી ગયો. ઠીક વાર સુધી કાન્તિ બેસી રહ્યો.

ઘર ઉગમણાબારનું હતું. ધૂળિયું હતું. મોટું ફળિયું હતું. ડાબા હાથ તરફ હતું ગારમાટીનું ચણતર, જમણા હાથ તરફની ભીંત પડી ગઈ હતી. આ ઘરમાં કાન્તિનો જન્મ થયો હતો. આ ફળિયામાં એ ભમરડો ફેરવતાં શીખ્યો હતો. ઓસરીમાંથી ગારનાં પોડાં ઉપાડીને છાનાંમાનાં ખાઈ લેતો, બા રસોડામાં હોય ત્યારે —

અત્યારે પણ બા રસોડામાં ચાલી ગઈ હોય એમ લાગ્યું. બહાર નહોતી. રસોડામાં ગઈ હશે. થોડી વાર પછી પાણી લઈને આવશે. એક ક્ષણ કાન્તિને થયું, બાને રીસ તો નહિ ચડી હોય ને ?

ના, નહિ જ ચડી હોય અને ચડી હશે તો તરત જ ઊતરી જશે. બાને ઘણી વાર રીસ ચડી જતી પણ પછી તરત જ ઊતરી જતી.

એક વાર એ પથ્થરથી નિશાન તાકતો હતો. દસ-અગિયાર વરસનો હશે . બહુ અનાડી હતો. બા વાસણ ધોતી હતી. પથ્થર એની પાસે જઈને પડ્યો. બા ખિજાઈ, “હમણાં વાગી જાત. આખો દિવસ તોફાન સિવાય બીજું...” પણ એ પૂરું બોલી રહે તે પહેલાં બીજો પથ્થર છૂટી ચૂક્યો હતો. બાની આંખ પાસે જઈ વાગ્યો. બાના મોંમાંથી નાનકડી ચીસ નીકળી ગઈ. આંખ ઉપર એણે હાથ દાબી દીધો. ઓટલા ઉપર પાડોશી કંચનમાસી બેઠાં હતાં. દોડીને એ બા પાસે ગયાં. આંખ પાસેથી લોહી વહોતું હતું. “હાય, હાય આંખ ફૂટી ગઈ કે શું ?” કંચનમાસી બોલી ગયાં ! કાન્તિને પાછળથી ખબર પડી કે બાની આંખ ફૂટી ગઈ નહોતી. પણ એ વખતે બાનો લોહીવાળો હાથ, લોહીવાળો ચહેરો, કંચનમાસીના શબ્દો, બધું જોયું ન જોયું, સાંભળ્યું ન સાંભળ્યું ને દોડીને ઘર બહાર ભાગી છૂટ્યો.

દરજીવન મિસ્ત્રીના ખાંચામાં સંતાઈને બેઠો હતો ત્યાંથી અંધારું થયું ત્યારે મોટો એને પરાણે ઘેર લઈ ગયો—મોટો એટલે એનો મોટોભાઈ, હિંમત. બાની આંખ ફૂટી ગઈ નહોતી. મોટો એને શોધીને થાકી ગયો હતો. ઠેઠ ગઢકા સુધી જઈ આવ્યો હતો. બાને એણે કહ્યું હતું, “એની મેળે થાકીને ઘેર આવશે. તું નકામી ચિંતા શા માટે કરે છે ?” પણ બાએ એક જ વાત પકડી રાખી હતી, “કાન્તિને ઘેર લઈ આવ્યા પછી જ હું ખાઈશ.”

ત્યારથી કાન્તિને ખાતરી થઈ ગઈ હતી : બા ખિજાઈ જતી હતી, એને રીસ ચડી જતી હતી, પણ બહુ જલદીથી એની રીસ ઊતરી જતી હતી.

અને કંચનમાસી તે દિવસે પોટલું આપી ગયાં ને રમાની હાજરીમાં એણે એ ખોલ્યું અને એમાંથી પૈસા નીકળ્યા; ત્યારે પણ એને લાગ્યું હતું કે, બાને રીસ ચડતી નહોતી. કેવું બની ગયું હતું ! દુઃખના સબાકા જેવો એક વિચાર મગજની આરપાર નીકળી ગયો હતો—કેવું બની ગયું હતું ! કોઈ પણ માણસને રીસ ચડી જાય...પણ બાને...રીસ ચડી નહોતી. બાને રીસ ચડતી જ નહોતી અને ચડતી તો તરત જ ઊતરી જતી.

માથા ઉપર એણે હાથ ફેરવ્યો અને મોં સહેજ ફેરવ્યું. ખુલ્લા બારણામાંથી આવીને ત્રણ છોકરા ફળિયામાં ઊભા હતા અને એક છોકરી બારણા વચ્ચે આવીને અટકી ગઈ હતી. છોકરાઓ સામે એણે જોયું, બે છોકરાએ ચડી પહેરી હતી, એકે પહેરી નહોતી.

ઉઘાડા બારણા સામે કાન્તિ થોડી વાર જોઈ રહ્યો. બારણામાં ઊભેલી છોકરી એક બાજુ લપાઈ ગઈ. સારું થયું, નહિ તો હમણાં કંચનમાસી આવત ત્યારે એને આઘી ખસેડી મૂકત. અત્યાર સુધી કંચનમાસી ન આવ્યાં એ નવાઈ કહેવાય. કાન્તિ અમદાવાદથી ગમે ત્યારે ઘેર આવે, પાડોશીમાંથી સૌ પહેલાં કંચનમાસી જ આવી પહોંચતાં, “કાં પારવતીબોન, કાન્તિ આવી ગયો ને ? તમે નકામી એની ઉપાધિ કર્યા કરો છો !” અને કાન્તિને એ પૂછતાં, “શરીર તો સારું છે ને, ભાઈ ? તારી બાને કાગળ ટેમસર લખતો હો તો ? બિચારાં લોહવાટ કરીને અડધાં થઈ જાય છે.”

કાન્તિએ માથા ઉપર ફરીથી હાથ ફેરવ્યો. કોણ જાણે કેમ એને લાગ્યું કે એના વાળ ધોળા થઈ ગયા હતા (અરીસામાં જોયેલ પોતાના ચહેરાની સ્મૃતિઓ ઊભરી આવી હશે), ફળિયામાં ઊભેલા છોકરાઓ એના લુખ્ખા ધોળા વાળ સામે જોઈ રહ્યા હતા. ‘છોકરાઓ, શું તાકી રહ્યા છો ?’ એને કહેવાનું મન થઈ ગયું. ‘વાળ ધોળા થઈ જાય—હું કાંઈ જુવાન નથી, પિસ્તાળીસ વટાવી ગયો છું.’

ચડી પહેરીને ઊભા હતા એ બંને છોકરા ખોડા દરજીના હોય એમ એને લાગ્યું. અણસાર ઉપરથી અને ખાસ તો કપડાના ટુકડાઓમાંથી સીવેલી ટૂંકી ચડીઓ ઉપરથી એમ લાગતું હતું. બંનેની ઉંમરમાં ખાસ ફેર લાગતો નહોતો.

એમ તો મોટાની અને કાન્તિની ઉમરમાં પણ બહુ ફેર નહોતો અને બંને નાના હતા ત્યારે ખોડા દરજી પાસે જ ચડીઓ સિવડાવતા હતા. પછી અંદરોઅંદર બંને ઝઘડતા હતા. એકેય ચડી એકેયને થતી નહોતી. બા કહેતી, “તમે જલદી મોટા થઈ જાવ છો એમાં દરજીનો બાપડાનો શો વાંક ?” બા પણ ખરી હતી. નવી ચડીને અને મોટા થવાને શું લાગેવળગે ? ઘણી વાર બાને સાચું કહી દેવાનું એને મન થતું હતું : તું કાપડ પૂરું લઈ દેતી નથી ને ઉપરથી અમારો શું વાંક કાઢે છે ? પણ બાને એથી કદાચ માફ લાગે. બા વિધવા હતી. સ્થિતિ નબળી હતી. બાને માફ લગાડવાની હિંમત એ વખતે ચાલતી નહોતી. બાકી પછી તો...

એમ તો બા મોટાને તેડતી અને એને ચાલવાનું કહેતી ત્યારેય એને કાંઈનું કાંઈ થઈ જતું. બંને ભાઈઓ લગભગ સરખા હતા. બા ક્યારેક એને તેડતી, તો ક્યારેક મોટાને તેડતી. પણ મોટાને તેડતી એ એને ગમતું નહોતું. કંચનમાસી પણ ક્યારેક બાને કહેતાં, ‘પારવતીબોન, આ નાનાને તેડો છો ઈ તો જાણે ઠીક, પણ મોટા ઢગાને શું કામ તેડો છો ?’ કાન્તિનું મન એ શબ્દો વર્ષો સુધી ઘૂંટતું રહ્યું હતું—બા મોટાને ફટવતી હતી અને એને અન્યાય કરતી હતી.

પણ એની બાએ ત્યાર પછી નવો જ રસ્તો કાઢ્યો હતો. એ બેય છોકરાઓને બે કાખમાં તેડતી. થાકી જતી, હાંફી જતી, પણ એકેયને ઓછું આવવા દેતી નહિ.

છતાં કાન્તિને તો ઓછું આવતું જ. એની બા મોટાને ખોટાં લાડ કરાવતી હતી.

ચડી પહેરેલા બેય છોકરા, આઘાપાછા થઈને ઘરબહાર જતા રહ્યા. ત્રીજો ચડી વગરનો છોકરો હજી કાન્તિ સામે જોઈને ઊભો હતો.

અલ્યા ભઈ, શું જોયા કરે છે ? વાળ ધોળા થઈ ગયા છે એ જુએ છે ? આમ જો, આ વાળ ધોળા થઈ ગયા છે એટલે જ તું અહીં ફળિયામાં ઊભો રહી શકે છે, નહિ તો મારો એક હાકોટો પડે ત્યાં શેરીનાં છોકરાં એમના ઘરમાં ભરાઈ જતાં. હા, તારાં કોઈ મોટાં ભાઈબહેન હોય તો પૂછી જોજે. ભગતની દુકાનેથી હું પાન ખાઈને આવતો હોઉં ને છોકરાંઓ શેરીમાં બાઝતાં હોય કે રમતાં હોય તો મને જોતાં જ રફ્ફુ થઈ જતાં. પણ એ દિવસો જુદા હતા. અત્યારે હવે ધોળા થઈ ગયા —

રમા કહેતી, હવે ચાળીસ થવા આવ્યાં, બેતાળીસ થવા આવ્યાં, પિસ્તાળીસ થવા આવ્યાં. (કાન્તિનાં વર્ષોનો હિસાબ એ બરાબર રાખતી હતી.) અડધી જિંદગી વીતી ગઈ, માથે ધોળા આવી ગયા, જિંદગી કાંઈ માણી નહિ. ડોશી ડાબલો રાખીને બેઠાં છે. પૈસા એમના ગળેથી છૂટતા નથી.

કાન્તિને કહેવાનું થતું કે, બા પાસે પૈસા હોય ક્યાંથી ? વિધવા બાઈ, બે છોકરા ઉછેરીને મોટા કર્યા, ભણાવ્યા, પરણાવ્યા, એની પાસે હોય પણ શું ? અને ધારો કે એની પાસે પૈસા હોય તો પણ એ આપણા રળેલા તો નથી જ ને ? આપણે જિંદગી માણવી હોય તો આપણે કમાવું જોઈએ...

પણ રમા સાથે દલીલ થઈ શકે તેમ નહોતું. રમા પાસે બહુ અટપટો હિસાબ હતો. પરણ્યા પછી બીજા જ વર્ષે કાન્તિ અને રમા ગામડું છોડીને અમદાવાદ ગયાં હતાં. મોટો એ વખતે બા સાથે રહેતો હતો. કાન્તિને એ વખતે મિલમાં નોકરી હતી. કાન્તિ દર મહિને બાને પૈસા મોકલતો હતો. એની એ ફરજ હતી. બે એક વરસ માંડ પૈસા મોકલ્યા હશે પછી મિલની નોકરી છૂટી ગઈ હતી અને બા સાથેથી મન પણ વછોડાઈ ગયું હતું. ગાય પાસેથી વાછડાને વાળી લે એમ ખૂબીથી રમાએ એને વાળી લીધો હતો. પણ જિંદગીનાં એ બે વરસ કાન્તિએ બાને પૈસા મોકલ્યા એનો હિસાબ રમા પાસે અટપટો હતો. એ કહેતી કે આપણે પૈસા મોકલ્યા એટલે જ ડોશી મૂડી કરી શક્યાં, નહિ તો એમની પાસે શું હતું ?

કાન્તિને પૂછવાનું મન થતું, પણ બે વરસમાં આપણે પૈસા કેટલા મોકલ્યા હશે ?

પણ રમા જુદો જ હિસાબ ગણાવતી હતી, આપણે જે પૈસા મોકલ્યા એમાં ડોશી તાણીતૂસી પૂરું કરતાં હશે અને પોતાની કમાણીનું બધું બચાવતાં હશે. એ કાંઈ ઓછાં કસબી નહોતાં. વડી, પાપડ, ગોદડાં, ગાદલાં, ભરત, ગૂંથણ, કેટકેટલું જાણતાં હતાં—કમાણી સારામાં સારી હતી, એટલે તો મોટાભાઈ એમની સાથે ગદરી ખાતા હતા ને ? બાકી મોટાભાઈ કે’દી એક પૈસોય રળ્યા છે ?

રમાનાં વેણ ધીમેધીમે એને સાચાં લાગવા માંડ્યાં. મોટા તરફ એને બચપણથી જ કચવાટ હતો. ધીમેધીમે એમાંથી નફરત અને ધિક્કારની લાગણી જન્મી, મોટો છે જ એવો !

અને એક દિવસ એણે બાને કહી દીધું હતું, “મોટાને તારી સાથે રાખવો હોય તો હવેથી હું એક પૈસો તને નહિ મોકલું. હું કમાયા કરું ને એ વાપર્યા કરે એ નહિ બને.”

એ સાંભળી બાની આંખમાં ગરમી આવી ગઈ હતી, “મોટો મારી ભેગો રહે છે કે હું એની ભેગી રહું છું ? બોલતાં જરાક વિચાર કર. મોટાની વહુ ને મોટાનાં છોકરાં મારી સેવાચકરી કરે છે. તારે ને તારી વહુને કાંઈ કરવું નથી ને ઉપરથી મારું કામ કરે છે એને કરવાય દેવું નથી ? તું રળે છે ને બે પૈસા મોકલે છે એમાં આટલો રોફ શું મારે છે ? જા પૈસોય મોકલતો નહિ. તારો પૈસો મારે આજથી હરામ છે.” બા રડી પડી હતી અને રસોડામાં ચાલી ગઈ હતી.

કાન્તિને થોડા દિવસ તો ચેન પડ્યું નહોતું, પણ પછી રમાએ મલમપટ્ટા કરીને બધું ઠીકઠાક કરી દીધું હતું. એ બનાવ બન્યો પછી કાન્તિનું અમદાવાદથી વતનમાં જવા-આવવાનું ઓછું થઈ ગયું હતું અને પછી તો સાવ બંધ થઈ ગયું હતું.

પછી જોકે, બા સાથે થોડોક વખત મનમેળ પણ થયો હતો અને ક્યારેક ક્યારેક એ પૈસા પણ મોકલતો હતો અને એક-બે વાર મોટા સાથે ઝઘડો પણ થયો હતો, પણ પછી વતનની દિશા લગભગ બંધ થઈ ગઈ હતી.

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોથી બા વતનમાં એકલી રહેતી હતી. મોટો રાજકોટમાં નોકરી કરતો હતો. બા એની સાથે રહેવા ગઈ હતી, પણ શહેરમાં ફાવ્યું નહિ એટલે પાછી ગામડામાં ચાલી આવી હતી.

મોટો બે-ત્રણ વાર અમદાવાદ આવીને ઝઘડી ગયો હતો : હત્ નમાલા ઘરડી માનુંય તને દાઝતું નથી ?

રમા કહેતી, મોટાભાઈને કહી દો કે, બહુ દાઝતું હોય તો માને કાવડમાં લઈને જાત્રા કરાવો ને, અહીં શું કામ બાઝવા દોડ્યા આવો છો ?

પણ કાન્તિ કોઈને કાંઈ કહી શકતો નહિ. કહેવાનું મન તો ઘણું થતું, પણ કોને કહેવું ?

બા ક્યારેક કાગળમાં લખતી કે, ભાઈ તું બે પૈસા કમાય છે તો તારે કાંઈક સમજવું જોઈએ. મોટો બચરવાળ માણસ છે... બા કંચનમાસી પાસે પત્ર લખાવતી.

રમા પત્ર વાંચીને તરત જ કહેતી, ‘તમારી બા મને વાંઝણી કહે છે. ડોશીના કહેવાનો અરથ તમે સમજ્યા ? તમારે કાંઈ છોકરુંછેયું નથી. પૈસા કમાવ છો એ કોના માટે ? આખરે તો બધું મોટાભાઈનાં છોકરાંને જવાનું છે, એટલે અત્યારથી સમજો તો સારું... પણ હું એક પૈસોય મોટાનાં છોકરાંઓને આપવાની નથી. ભલે મારે છોકરું ન હોય, ભલે હું વાંઝણી હોઉં, દાનધરમ કરી દઈશ. નદીમાં નાખી દઈશ પણ બીજા કોઈને આપીશ નહિ. ડોશીનાં વેણ તો જુઓ ! કેવાં વેણ લખે છે !’

પણ રમા દાનધરમ કરવા ન રોકાણી ને નદીમાં પૈસા નાખી દેવાય ન રોકાણી અને પૈસા કાન્તિ પાસે હતાય ક્યાં ? પણ કેવું બની ગયું ? જાણે એક સપનું આવીને ઊડી ગયું. રમા ઊડી ગઈ-ગીધ ઊડી જાય એમ ઊડી ગઈ.

એક દિવસ કંચનમાસીનો કાગળ આવ્યો : કાન્તિને માલૂમ થાય કે પારવતીબોન બહુ માંદાં છે. પથારીમાં છે. તને ઝંખે છે. જલદી આવજે. કાગળ વાંચીને રમાએ જંગ માંડ્યો, બધું ખોટું, પૈસા પડાવવાના ધંધા. કાં તો અહીં અમદાવાદ આવવું હશે-દવા કરાવવા... પણ અહીં મારી તબિયતનું જ ઠેકાણું નથી ત્યાં એમનો ઢસરડો હું ક્યાંથી કરું ?

કાન્તિને બા પાસે જવું હતું પણ રમાને એ સાંજે પેટમાં દુખવા આવ્યું. રાત્રે ઊલટી થઈ, રમા માંદી પડી ગઈ. કાન્તિ બા પાસે જઈ ન શક્યો.

કંચનમાસીનો બીજો કાગળ આવ્યો. થોડા દિવસ પછી એક દિવસ કંચનમાસી પોતે અમદાવાદ આવ્યાં. સાથે એમના વર હતા. કાન્તિને એમણે કહ્યું, “પારવતીબોને આ પોટલું તને સોંપવાનું કીધું છે એટલે આવી છું. ઘરની જે કાંઈ થોડીઘણી ઘરવખરી હતી, વાસણકૂસણ એ મોટાને આપ્યું છે અને તને ઘર સોંપવાનું કીધું છે. આ પોટલામાં...ઘરેણુંગાંઠું, પૈસા જે હોય ઈ...અમે ઉઘાડીને જોયું નથી.”

કાન્તિ મૂંગો રહ્યો હતો. કંચનમાસી અને એમના વર પોટલું સોંપીને આવ્યાં હતાં એમ જ જતાં રહ્યાં. કાન્તિ એમને ચાપાણીનું પણ પૂછી શક્યો નહોતો. કશું જ બોલી શક્યો નહોતો.

રમા એ વખતે માંદી હતી. ખાટલામાં હતી. એ બોલી હતી, “આવાંને કાંઈ સોંપાતું હશે ? ડોશી જેવું મૂરખ કોઈ નહિ હોય. પોટલીમાં કોઈ પૈસા ને ઘરેણાં રાખતું હશે ? એમાંથી લઈ લેતાં વાર કેટલી ?”

કાન્તિને કહેવાનું મન થયું હતું, ‘આ કંચનમાસીને તું ઓળખતી નથી, રમા !’

પણ રમા, કાન્તિને એની સાત પેઢીની ઓળખાણ આપી રહી હતી : ઘરની બધી ઘરવખરી મોટાભાઈને સોંપી-જોયું ને ? તમારી ડોશીનું કૂડકપટ.

કાન્તિએ નીચું જોઈ પોટલું ખોલ્યું હતું. એમાં પૈસા હતા. એ બરાબર અણીના વખતે એને કામ લાગ્યા હતા. રમા માંદી હતી. સાચું ખોટું કરતાં જાણે સાચોસાચ માંદી પડી ગઈ હતી. એની દવા માટે પૈસા નહોતા. પોટલામાંથી પૈસા મળ્યા. એ બરાબર ટાણે આવી ગયા હતા.

પણ રમા બચી નહોતી. એની માંદગી વધતી ગઈ હતી. દવાખાનામાં દાખલ કરવી પડી હતી. ખૂબ પૈસા કાન્તિએ ખર્ચ્યા હતા. છતાં એ બચી નહોતી અને કાન્તિ પાસે પૈસા પણ બચ્યા નહોતા. બાએ જે આખું હતું એય એણે વાપરી નાખ્યું હતું. રમા ચાલી ગઈ હતી અને એ જન્મ્યો હતો ત્યારે જેવો લાચાર અને નિર્બળ હતો, એવો જ લાચાર અને નિર્બળ આ જગતમાં રહી ગયો હતો.

અને હવે માથે ધોળા આવી ગયા હતા.

ફળિયામાં ઊભેલા છોકરા સામે અને બારણા વચ્ચેથી એક તરફ લપાઈ ગયેલી છોકરી સામે એણે ફરીથી જોયું. કંચનમાસી એ વખતે હળવેહળવે ફળિયામાં દાખલ થયાં. માંદાં હોય એમ લાગતું હતું.

“આવી ગયો ભાઈ ?” એ હાંફતાં હાંફતાં બોલ્યાં. “શરીર સારું છે ને ?”

અને પછી રડવા લાગ્યાં.

કાન્તિ સહેજ મૂંઝાઈ ગયો. એણે માથે હાથ ફેરવ્યો.

કંચનમાસી બોલ્યાં, “મને તો હવે પગે વા આવ્યો છે. બહુ હાલીચાલી શકાતું નથી...”

કાન્તિને એકાએક સાંભરી ગયું, અરે માસી, આપણા ઘરમાં વાનો મંત્રેલો પારો છે... અને બાને બૂમ પાડવાનું એને મન થયું, બા, કંચનમાસીને ઓલ્યો વાનો આપ ને.

એણે રસોડા તરફ મોં ફેરવ્યું. એકાએક એના પગ નીચેની ધરતી જાણે ધ્રૂજી ગઈ. એની બા ક્યાં રસોડામાં હતી ? પાણી લઈને હમણાં આવશે એમ એને આછુંઆછું લાગ્યું હતું પણ એ હવે ક્યાંથી આવવાની હતી ? એની બા તો – મૃત્યુ પામી હતી.

કંચનમાસી તે દિવસે એને ત્યાં અમદાવાદ પોટલું લઈને આવ્યાં એ પહેલાં જ બા મૃત્યુ પામી હતી. કંચનમાસી પાસે બાએ કાગળ લખાવ્યો હતો. તાર કરાવ્યો હતો. પણ કાન્તિ જઈ શક્યો નહોતો...

પણ બાને ક્યારેય રીસ ચડતી નહોતી. કાન્તિ ઉપર ક્યારેય રીસ ચડતી નહોતી. પોટલું, ઘરેણાંગાંઠાં, પૈસા જે કાંઈ હતું અને આ ઘર....

આ ઘરમાં કાન્તિ જન્મ્યો હતો. ક્યારામાં છોડ પાંગરે એમ આ ઘરમાં એ મોટો થયો હતો. આ ઘરની દીવાલોમાં એનું હાસ્ય, એનું રુદન, એની રીસ, એનો આનંદ, એની બાનું હેત, એના છણકા...કાન્તિ દીવાલો સામે જોવા લાગ્યો....વાદળાં ધીમેધીમે ક્ષિતિજમાં સમાઈ જાય એમ બધું જ ધીમેધીમે ડૂબી ગયું હતું. બા નહોતી. કશું જ નહોતું, ઘર નહોતું, ખાલી ખોરડું હતું, ધોળ કર્યા વિનાની ભીંતો હતી. ગાર કર્યા વિનાની ઓસરી હતી. ફળિયું હતું, પહોળુ, મોટું, એકલું ફળિયું હતું. બા નહોતી. કોઈ નહોતું. કાન્તિ એકલો હતો. કંચનમાસી હતાં. થોડે દૂર બેઠાં હતાં. રડતા હતાં. દોડીને એમની આંગળી પકડી લેવાનું કાન્તિને મન થયું.

પણ એ ઊઠી ન શક્યો : એક ડૂસકું એને આવી ગયું. એની બા, એની જનેતા, એને જન્મ આપીને, આ દુનિયામાં એકલા છોડીને જતી રહી હતી અને માથા ઉપર એના વાળ ધોળા થઈ ગયા હતા. એ રડી પડ્યો.

(‘સંગાથ’માંથી)

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી શબ્દો/શબ્દાર્થ

પરિચિત ઓળખીતું, જાણીતું; અણસાર ઈશારો, સંકેત; બાપડો બિચારો; રસ્તો પથ, માર્ગ; બરફ હિમ; રસોડું પાકશાળા, રસોઈઘર; કંચન સોનું, હેમ; આંખ લોચન, નયન; ચિંતા ઉચાટ, ફિકર; ફળિયું મહોલ્લો, શેરી, (અહીં)ઘરનું આંગણું; કાન્તિ તેજ, પ્રકાશ; રમા લક્ષ્મી (અહીં પાત્ર નામ)

તળપદા શબ્દો

કોરે તરફ; દુઃખણાં ઓવારણાં; ઉગમણું પૂર્વ દિશા; સબાકા પીડા, વેદના; બોન બહેન; પોડા પડ; ગાર ગારો, કીચડ; ટેમસર ટાઈમસર; લોહવાટ ચિંતા

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

પરિચિત × અપરિચિત; અંધારું × અજવાળું; અન્યાય × ન્યાય; નિર્બળ × સબળ

રૂઢિપ્રયોગ

પગ ભારે થઈ જવા - સંકોચ થવો; વાળ ધોળા થઈ જવા ઉંમર વધી જવી; અડધા થઈ જવું વધુ પડતી ચિંતા થવી; રસ્તો કાઢવો ઉપાય શોધવો; રફકું થઈ જવું ભાગી જવું; જિંદગી માણવી મજા કરવી; માઠું લાગવું લાગણી દુભાવવી

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

છોકરાં છૈયાંવાળું - બચરવાળ, વસ્તારી; સંતતિ ન થતી હોય તેવી સ્ત્રી - વાંઝણી

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નો સાથે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો.

(1) કાન્તિ ઘેર આવતો ત્યારે બા તેનાં લેતી.

(a) કપડાં (b) ભોજન (c) પૈસા (d) દુઃખણાં

(2) “હાય-હાય આંખ ફૂટી ગઈ કે શું ?” – આ વાક્ય કોણ બોલે છે ? કોને કહે છે ?

(a) કંચનમાસી બાને (b) કાન્તિ કંચનમાસીને (c) બા કાન્તિને (d) કાન્તિ બાને

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) કાન્તિ અને રમા ક્યાં જઈને વસે છે ?

(2) લેખકના મતે રમાએ કાન્તિને બા પાસેથી કેવી રીતે વાળી લીધો હતો ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) કાન્તિએ નાનપણમાં રમતાં-રમતાં પથ્થર ફેંક્યો તે કોને વાગ્યો હતો ? તેનું શું પરિણામ આવ્યું ?

(2) બા નાનપણમાં મોટાને તેડતી ત્યારે કાન્તિના દિલમાં કેવો ભાવ જાગતો ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના સવિસ્તર ઉત્તર લખો :

(1) વિધવા બા પારવતીએ કાન્તિ અને તેના મોટાભાઈને કેવી-કેવી મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાં ઉછેર્યા હતા ?

(2) પારવતીબા અને મોટાભાઈ માટે રમાના મનમાં કેવો ભાવ હતો તે પાઠને આધારે લખો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- ‘અવતાર’ અને ‘બાગબાન’ ફિલ્મ નિહાળી તેની વાર્તા વર્ગખંડમાં કહો.
- માતૃત્વની ભાવના વ્યક્ત કરતા પ્રસંગોનો સંગ્રહ કરો અને વર્ગખંડમાં વાંચી સંભળાવો.
- માતૃપ્રેમનાં કાવ્યો મેળવી વાંચો.
- ‘મા તે મા’ વિશે નિબંધ લખો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

- “ઘર ઉગમણા બારનું હતું. ધૂળિયું હતું. મોટું ફળિયું હતું. ડાબા હાથ તરફ રસોડું હતું. ગારમાટીનું ચણતર, જમણા હાથ તરફની ભીંત પડી ગઈ હતી.”
- પાઠના આ ફકરામાં કોઈ શબ્દ કઠિન નથી, ભાષા સરળ છે. આવી સરળ ભાષામાં પણ લેખકે ‘ઘર’ અને ‘ફળિયા’નું સુંદર ચિત્ર ઉપસાવ્યું છે. વળી, ‘ઉગમણા બારનું’, ‘ધૂળિયું’, ‘મોટું’, ‘ગારમાટીનું’ જેવા શબ્દોથી ગ્રામ પરિવેશ આબેહૂબ ચિતરાયો છે.
- “પણ પછી વતનની દિશા લગભગ બંધ થઈ ગઈ હતી.”
- આ એક જ વાક્યમાં લેખક સંસારીઓના સામાન્ય અને સનાતન સત્યને રજૂ કરે છે. શહેરમાં નોકરી, ભાઈઓનો ઝઘડો અને પછી વતનની છૂટી જતી માયા... છતાં ‘લગભગ’ શબ્દથી લેખક, વતનનો દરવાજો હજી અંશતઃ ખુલ્લો છે એમ પણ સૂચવે છે.
- “બાને રીસ ચડતી જ નહોતી અને ચડે તો તરત ઊતરી જતી.”
- આ સરળ વાક્યમાં લેખકે ‘મા’ની લાક્ષણિકતા વર્ણવી દીધી છે. માને બાળક માટે ગુસ્સો કે ફરિયાદ ન હોય અને હોય તો લાંબો સમય ટકે નહિ. આ વાત લેખકે ‘જ’ નિપાત અને ‘તરત’ ક્રિયાવિશેષણથી અસરકારક રીતે રજૂ કરી છે.

શિક્ષકની ભૂમિકા

- માતાનું મૃત્યુ થયું હોઈ માતા હવે નથી. પાઠનું શીર્ષક છે – ‘નથી.’ છતાં સમગ્ર પાઠમાં માતા કેન્દ્રસ્થાને છે. માના અવસાન પછી પૂર્વજીવનના સંસ્મરણોમાં મગ્ન બનેલો કાન્તિ પોતાના માતા તરફના દુર્લક્ષને અપરાધભાવે જુએ છે. પરોક્ષ રીતે પસ્તાવો પણ કરે છે. તેની પત્ની રમાએ ગાય પાસેથી વાછરડાને વાળી લે તેમ કાન્તિને તેની બા પાસેથી પોતાના તરફ વાળી લીધો હતો તે બાબત વિદ્યાર્થીઓને સમજાવવી. તમે તમારી માતા સાથે કેવું વર્તન કરશો તેની ચર્ચા કરવી.
- પાઠમાં ભણનાર દરેક વિદ્યાર્થીને ‘હું કાન્તિ જેવું વર્તન નહિ કરું’ અને દરેક વિદ્યાર્થીનીને ‘હું રમા જેવું વર્તન નહિ કરું’ એવો જીવનબોધ શિક્ષકે આપવો.
- ‘માતૃદેવો ભવ, પિતૃદેવો ભવ, આચાર્યદેવો ભવ’ જેવા સંદર્ભો આપી વિદ્યાર્થીઓમાં કૃતજ્ઞતાની ભાવના દંઢ કરવી.
- પુત્રવધૂ સાસુના ભાવને સમજી દીકરીનો દરજ્જો મેળવે અને સાસુ વહુમાં દીકરીનાં દર્શન કરતી થઈ જાય તો સમાજની મોટા ભાગની સમસ્યાનું સમાધાન થઈ જાય.

પન્ના નાયક

(જન્મ : તા. 28-12-1933)

પન્ના ધીરજલાલ નાયકનું વતન સુરત છે, હાલ તેઓ અમેરિકામાં વસે છે. ‘પ્રવેશ’, ‘ફિલાડેલ્ફિયા’, ‘નિસબત’, ‘અરસ પરસ’, ‘ચેરીબ્લોસમ્સ અને ફ્લેમિંગો’ વગેરે તેમના કાવ્યસંગ્રહો છે. ‘રંગઝરૂખે’ એ તેમનો અગિયાર દીર્ઘકાવ્યોનો સંગ્રહ છે. ‘વિદેશિની’ ગ્રંથમાં તેમની તમામ કવિતા સંગ્રહિત થઈ છે. નારી સંવેદનાની અભિવ્યક્તિ એ તેમની ખાસ ઓળખ છે.

અમેરિકામાં વસતાં કવયિત્રી આધુનિક માણસની એકલતા અને નારીનું સંવેદન અસરકારક રીતે આલેખે છે. આજે સંબંધો વચ્ચેનું અંતર વધતું જાય છે. ઘરના દીવાનખાનામાં પડદા, લેમ્પ, ગાલીચા, સોફા વગેરે તો સરસ રીતે ગોઠવી દીધા, એથી દીવાનખાનું સુશોભિત થયું, પણ પછી નાયિકા જાતને પૂછે છે કે, ‘આ બધામાં મારું સ્થાન ક્યાં ? હું મને ક્યાં ગોઠવું ?’ તે પોતાનું કેન્દ્ર શોધી શકતી નથી. માણસ સંબંધની જગ્યા સાધનોથી ભરી તો શકે, પણ પછી એકલતા પણ અનુભવે તેની વેદના કાવ્યમાં સરસ રીતે વ્યક્ત થઈ છે.

દીવાનખાનાને

વ્યવસ્થિત કરું છું

ઘડી અહીં, ઘડી તહીં

વિવિધ ફેરફારથી –

વસ્તુનું મન પૂછી પૂછી

ગોઠવણી કરું છું.

સોફા અને લેમ્પને નવું સ્થાન આપ્યું

બારીના પડદા બદલી કાઢ્યા

જૂના ગાલીચાની જગ્યાએ

Wall to wall કારપેટ નખાવી દીધી.

સુશોભને પ્રસન્ન થાય છે દીવાનખાનું

સઘળું બરાબર થાય છે ત્યારે જ

છટકે છે મારું મન –

આ બધાંમાં મને ક્યાં ગોઠવું ?

કેન્દ્ર શોધું છું.

જ્યાં હું સરખું બેસી શકું....

–પણ બારી કનેથી રસ્તો નિહાળતી

હું ઊભી જ રહું છું.

શબ્દ-સમજૂતી

સમાનાર્થી શબ્દો/શબ્દાર્થ

ગાલીચો જાજમ Wall to wall કાર્પેટ(અહીં) દીવાલથી દીવાલ સુધી શેત્રંજી; કેન્દ્ર મધ્યબિંદુ રસ્તો માર્ગ, પથ; મન અંતઃકરણ, અંતર

તળપદા શબ્દો

કનેથી - પાસેથી; નિહાળવું - જોવું

વિરુદ્ધાર્થી શબ્દો

પ્રસન્ન × અપ્રસન્ન; જૂનું × નવું; વ્યવસ્થિત × અવ્યવસ્થિત

રૂઢિપ્રયોગ

છટકી જવું - નાસી જવું (અહીં) વિચારે ચડવું

શબ્દસમૂહ માટે એક શબ્દ

મુલાકાત માટેનો બેઠકનો ઓરડો - દીવાનખાનું

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નો સાથે આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ખરાની (✓) નિશાની કરો.

(1) સુશોભનથી કોણ પ્રસન્ન થાય છે ?

(a) કાવ્યનાયિકા (b) દીવાનખાનું (c) મન (d) બારી

(2) કાવ્યનાયિકા કઈ જગ્યાએ વસ્તુઓ વ્યવસ્થિત કરી રહ્યાં છે ?

(a) રસોડામાં (b) ઓસરીમાં (c) દીવાનખાનામાં (d) ફળિયામાં

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક-એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો :

(1) નાયિકા દીવાનખાનામાં વસ્તુઓ કેવી રીતે ગોઠવે છે ?

(2) કાવ્યમાં કયા અંગ્રેજી શબ્દોનો સમાવેશ થયો છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના બે-ત્રણ વાક્યમાં ઉત્તર લખો.

(1) નાયિકા દીવાનખાનાની કઈ-કઈ વસ્તુઓમાં શા માટે ફેરફાર કરે છે ?

(2) કાવ્યના અંતે નાયિકા કેવો મનોભાવ અનુભવે છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નનો સવિસ્તર ઉત્તર લખો.

(1) કાવ્યમાં 'વસ્તુઓ ગોઠવાઈ શકે છે, મન ગોઠવાતું નથી', તેની વેદનાને સમજાવો.

વિદ્યાર્થી-પ્રવૃત્તિ

- કાવ્યના આધારે – દીવાનખાનામાં ઊભા રહી બારીમાંથી દૂર દૂર રસ્તો નિહાળતી સ્ત્રીનું ચિત્ર દોરો.
- વર્ગની વસ્તુઓ, ચિત્રો વગેરેની નવેસરથી ગોઠવણ કરી શો ફેરફાર થયો તે મૂલવો.

ભાષા-અભિવ્યક્તિ

આ કાવ્યમાં 'ફેરફારથી', 'મારું મન' અને 'બેસી શકું' આ શબ્દો પછી ગુરુરેખા વપરાઈ છે, જે આ શબ્દોનો સંદર્ભ રજૂ

કરે છે અને મુદ્દાને સ્પષ્ટ કરે છે. ગુરુરેખાનો આ ઉપયોગ હવે બિલકુલ સ્પષ્ટ થયો હશે.

આ અછાંદસ કાવ્યમાં કવયિત્રીએ Wall to wall જેવા અંગ્રેજી શબ્દો સહજ રીતે ગૂંથી લીધા છે તો ‘મને ક્યાં ગોઠવું?’થી પ્રશ્ન અને ‘જ્યાં હું સરખી બેસી શકું...’ જેવા અપૂર્ણ વાક્યથી વિચારવાનો અવકાશ અને ‘હું ઊભી જ રહું છું’ના પરિણામથી કાવ્ય પૂર્ણ કર્યું છે.

શિક્ષક-ભૂમિકા

- મનોવૃત્તિ, નિર્ણય-અનિર્ણય વચ્ચે ઝોલાં ખાવાં – વર્ણનની આ વિવિધતા કાવ્યને હૃદયસ્પર્શી બનાવે છે તેનું દર્શન કરો. કાવ્યમાં પંક્તિઓના ટુકડા કરીને એક એક વિધાન દ્વારા એક ચિત્ર દોરીને એને અધૂરું રાખીને નાયિકાના ચિત્તને પ્રગટાવવામાં વર્ણન કેવું અસરકારક બની શકે તે સમજો. ‘વસ્તુનું મન પૂછી પૂછી ગોઠવણી કરું છું’ વસ્તુને પણ પસંદગી મળે છે – મને મળતી નથી તે વેદના પ્રગટ કરવી.
- ‘મારો અસબાબ મારો રાગ’ સરોજ પાઠકની નવલિકા મેળવીને તેનું વર્ણન રજૂ કરો.

